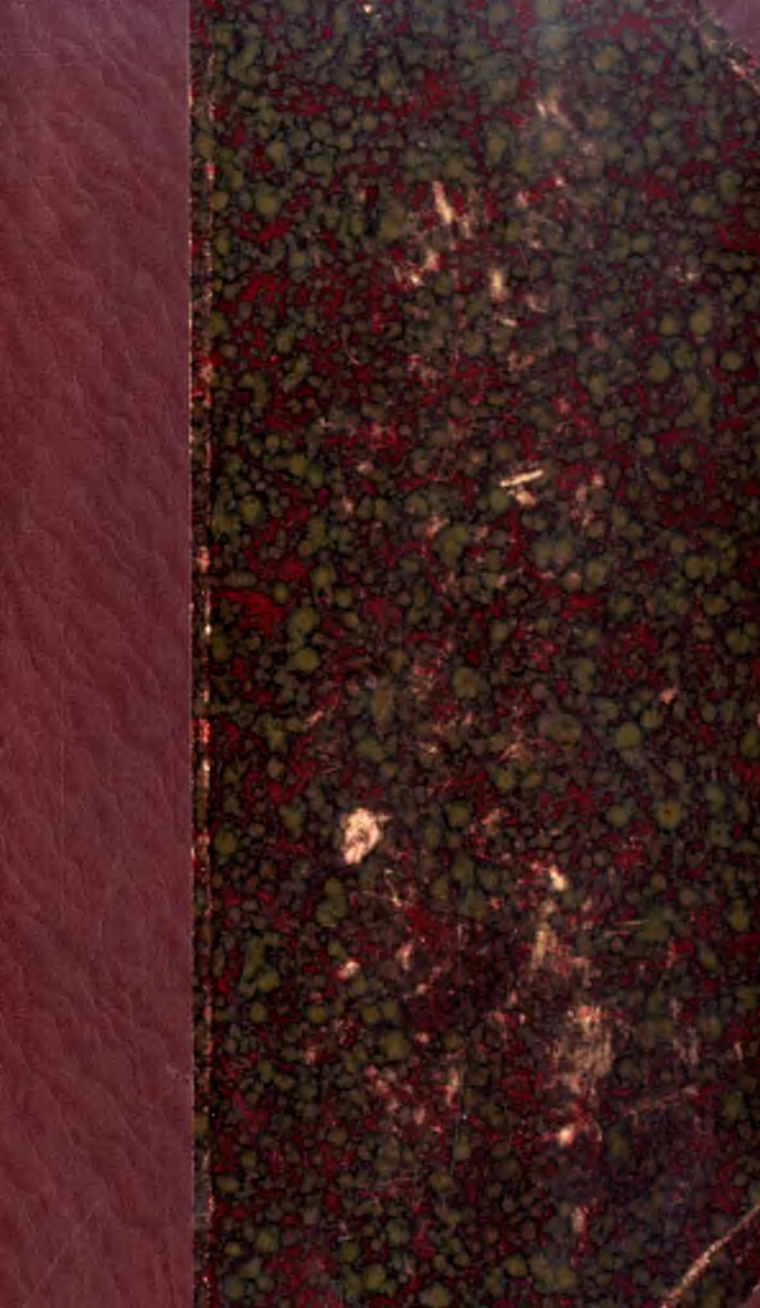

04 Нгу 29578 340 ф 339

ІВАН ФРАНКО.

Пакталаха

і інші оповідання.

НАКЛАДОМ АНТОНА ХОЙНАЦЬКОГО.

ЛЬВІВ 1902.

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА
під зарядом К. Федпарського.

7

51.73-24

51.

339

Львівська філія

ЛВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ II-34178

1906
I
П-166

З М І С Т.

	Стор.
Передмова	V
Панталаха	1
Хлопська комісія	107
В тюремнім шпиталі	139

84.15

UNITED STATES

OFFICE OF THE
DIRECTOR
OF THE
BUREAU OF
INVESTIGATION
WASHINGTON, D. C.

RECEIVED
JAN 10 1964

Передмова.

Лиш одно з оповідань, поміщених у отському томику, було надруковане по руськи в книжці; „В поті чола“, тай те було первісно написане по польськи для петербурського „Краї-у“, а потім переведене по нашому в „Зорі“ 1884 р. По польськи був написаний первісно й „Пачталаха“ і надрукований у фелетонах „Kurjera Lwowskiego“, а відси 1897 р. передрукований у книжочці „Obrazki galicyjskie“. Оба ті польські видання подали мій текст не зовсім повно; крім дрібнійших пропусків, зроблених редактором Kurjer-a Lwowsk-ого з естетичних мотивів там було пропущено також кінець розділу VI (побут Прокопа в кухні) — з яких мотивів, сього я не міг зрозуміти. Сей пропуск лишав не виясненою досить важну обставину: відки у Прокопа взяло ся гусяче перо, не зовсім звичайний гість у тюремній казні. Остатнє оповіданє написане тепер на основі конспекту зробленого ще в 1880 році — може в иньшій тоні й иньшій освітленю, ніж би я був зробив се тоді.

Епізоди тюремного життя, оповідані тут, певно в значній мірі належать уже до історії; се остатні сліди старих, доконституційних відносин, а фігури такі, як Панталаха, дід Гарасим та герої „Хлопської комісії“ також виступи старого, панщиняного ладу. Я передав ті епізоди не мудруючи та не вдаючи ся в ніяке філософюване про їх значінє. Нехай їх фактична основа говорить сама за себе.

Жорстокі часи та обставини плодили жорстоких людей. Та на кілька веї ті жорстокости тепер уже *tempi passati*, сумна та страшна казка, а не дійсність? Сього я не беру ся рішати та події остатніх днів, бунт в'язнів у Бригідках і те, що про його причини дійшло до прилюдної відомости, свідчить, що давнє лихо не зовсім іще минуло. І не минеть ся без основної реформи самого розуміння того, чим є злочин із соціологічного та психологічного погляду і чим повинна бути кара. Сучасна наука загарливо працює над сею реформою, та поки наука копає свої глибокі міни, стара рутинна господарює собі по давньому топчучи людські душі та гасячи остатні искри чоловіцтва там, де в інтересі суспільности й людяности було-б піддержати їх та роздути в ясне полумя.

Ів. Франко.

Того самого автора вийшли.

П о е з и ї :

З вершин і низин (3 кор.), опр.	К.	4.—
Мій Ізмараїд (опр.)	"	2·40
Зів'яле листє (опр.)	"	2.—
Із днів журби (опр.)	"	2.—
Панські жарти	"	—·60
Поеми (опр.)	"	1·60
Лис Микита (3-тє вид.)	"	1·40
Пригоди Дон Кіхота (2-е вид.)	"	1·40
Коваль Бассім (опр.)	"	1·60
Абу Касимові капці (2-е вид.)	"	1.—

П о в і с т и :

В потї чола (3 кор.), (розпрод)	К.	—.—
Перехресні стежки (3 кор., опр.)	"	4.—
Для домашнього огнища	"	2.—
Без праці	"	—·40
Полуйка (опр.)	"	1·40
Сім казок (опр.)	"	1·40
Коли ще зьвірі говорили 2-е вид.)	"	—·40
Захар Беркут (2-е вид.)	"	2.—

Д р а м и :

Украдене щастє (2-е вид.)	К.	—·40
Учитель, комедия	"	—·60
Камяна душа	"	—·20
Сон князя Святослава	"	—·80
Едип царь Софокля, перекл.	"	—·60
Майстер Чирняк	"	—·50
Будка ч. 27	"	·50

Наукові розвідки:

Іван Вишенський і єго твори . . .	К.	2.—
Панщина і єї скасованє . . .	"	—60
Писаня Котляревського в Галичині . . .	"	—15
Карпато-руське письменство XVII до XVIII в.	"	2.—
Студії на полі Карпато-руського письменства I.	"	1.—
Варлаам і Йоасаф	"	4.—
Хмельницина 1648—1649 у сучасних віршах	"	3.—
Слово о Лазаревім воскресеню . . .	"	—50
Апокріфічне євангеліє Псевдо-Матвія і єго сліди в укр.-руськім письменстві	"	—40
Забутий укр. віршописець XVII в. . .	"	—40
Пяницьке чудо в Корсуні	"	—15
Памятки укр.-руської мови і літератури I. (Апокріфи старозав.) . . .	"	4.—
Памятки II. (Апокр. євангелія) . . .	"	5.—
Памятки III (апокр. апостольські діяння)	"	5.—
Галицько-руські нар. приповідки, т. I. . .	"	3.—
Сьв. Климент у Корсуні (друкує ся)		
Грималівський ключ у р. 1800.	"	—40
Житє і Слово, 6 томів	"	30.—

Дістати можна в книгарні Наукового тов. імени Шевченка і в книгарні Ставропігійського Інститута у Львові.

ПАНТАЛАХА.

I.

Но, Панталаха, — мовив з чеська по польськи, на половину плаксивим а на половину насьмішливим голосом директор вязницї, — чи я ті не повідаль, щоб ти се не пориваль утікати. Відіш, до ті з того прїшло! Досталес патдесат кїїв перед целим кримїналом, достанеш кайданки і цели месец казенки, тай годї. А там-тего панїче, до ти му помугль утївнут, ми єго еще зловіме, не бой се! І того самого за-коштує, до і ти!

— Ей, бачу, того не буде! — мовив спокійно і рішучо Панталаха.

— Не буде! — запищав директор при-скакуючи до нього. — Як ти мі смїш так гадат? Откуд ти то віш, же не буде? А я ті повідам, же буде. Чекай ано! Ще тебе з казенки кажу в железах випровадїт на гоф, абис

се подіваль, як го буду сольдаті прат кіяма. Не бой се! Ми се не престашиме, же он політички вазен, же он вельки пан і вельки Поляк! Ми му покажеме, же у нас є конституце і равноправност: цо Панталаха дусталь, то і Земеховски дустане. Як Буг над нама, дустане!

Панталаха не відповідав нічого, — стояв спокійно біля дверей тюремної канцелярії, з лицем похиленим до долівки і з незапримітним іронічним усьміхом, що грав довкола його уст.

Се був мужчина середнього росту, підсадковатий, але дуже сильно збудований і мускулистий, одягнений у звичайний арештантський мундур, себто в куртку з грубого, сивого сукна, в такіж шаравари і з такоюж шапкою в руці. На ногах мав арештантські, великі та безугарні деревляники. Лице було обголене і зеленковато-жовте „від тюремних мурів“, волосє на голові коротко обстрижене. Була се звичайна „зłodійська, кримінальська“ фігура. Лише в невеликих, чорних очах горіли іскорки великої, невичерпаної енергії, впертості та невтомимої, вічно рухливої, хоч до низьких, злочинних річий оберненої думки, а довкола тонких і гарно викроєних уст грав на пів іронічний, на пів жартливий, гумористичний усьміх, якого не міг прогнати навіть біль одержаних перед хвилею на тюремнім подвірю п'ятьдесятьох кіїв.

Пан директор на хвилю перестав говорити проповідь і пильно, уважно оглянув постать злодюги, що стояв перед ним. Були давні знайомі. Панталаха в коротких відступах часу відсиджував уже, як сам висловлювався, „третю капітуляцію“ по вісім літ за крадіжжі, dokonувані не раз з казочною зручністю, але звичайно також майже з дитинячою легкомисністю і з повним недбальством на замазане слідів злочину, так що по кождім таким учинку жандарми просто як у дим ішли до Панталахи, а сей звичайно й не думав відпирати ся, лише хвалив ся „штукою“, з якою вчинок був виконаний.

Про ті його штуки дива говорено по всьому Поділю, що було ареною його діяльності. Красти для самого зиску він уважав нечестю для своєї професії Шукав перешкод, трудностей, які мусіли б були відстрашити звичайного злодія. Конокрадством, що так поплачує на Поділю задля близькості російської границі, він ніколи не бавив ся, — ніколи не крав коний зі стайні або з пасовиска. Натомість сам хвалив ся, що раз тільки в своїм життю „споганив пальці кінським стервом“, укравши одному панови четверню з перед самого носа, з карити на серед дороги. Угледів він свою жертву коло коршми на поясі, а бачучи, що з заду до карити привязаний ремінним поясом тяжкий куфер, перерізав пояс ножиком і пішов

на перед тою дорогою, куди мала їхати карита. І справді карита швидко надїхала: пан у середині, а на козлі фірман і льокай. Коли вже карита мала порівняти ся з Панталахою, вдарило нараз заднє колесо о камінь на дорозі, пудло карити підскочило напруго, ремінь, що держав куфер, тріснув до решти і куфер упав на дорогу.

— Пане, пане! — крикнув Панталаха, коли повіз минав його, а ті, що їхали в ньому, не завважили згуби куфра, — ви щось загубили.

Повіз зупинив ся. Льокай зіскочив і побачив, що се впав куфер, досить великий і важкий.

— Що за чорт! — крикнув фірман. — Як він міг упасти? Аджеж я сам прив'язав його, як Бог приказав.

І зліз також, щоб оглянути ремені. Пан тимчасом почав гніватись, сердитись і приневолювати до поспіху.

— Швидше, тумани, швидше! — кричав. — Не зав'язав один з другим ременя як слід, і тепер розв'язав ся.

— Ні, прошу ясного пана, — мовив фірман, надіймаючи капелюха, — то ремінь тріс. Я мовив ясному панови, що треба нового ременя. Тріс, як би його хто перерізав.

— Ну, то щож тепер буде? — мовив пан.

— Мушу зішити. Маю при собі все, чого треба. Иди, Фільку, принеси куфер, я заразівсьїнько буду готов.

— А ти, — крикнув пан де Панталахи, — потримай конї! Чого стоїш як туман! Бачиш, що конї муха тне, не хочуть стояти спокійно.

— Служу яєному пану! — скрикнув Панталаха і скочив до коний. — Мій Боже, алеж бо ви небожата заплутались! Прррр! Стій, коєю!

І за одним махом зробив порядок: повідпинав нашийники від дишля, а потім обійшовши довкола одною рукою вхопив за поводи, а другою так само швидко повідпинав орчики від штельваги, закинув їх одному задному коневі на хребет, сам сїв на другого і крикнув:

— Ну, пане, я вже готов! Бувайте здорові!

І заким пан та його слуги здужали зрозуміти, що се має значити, заким здужали відповідно крикнути з подиву й переполоху, вже Панталаха з четвернею був далеко. І заким слуги добігли до коршми та випросили в когось пару лихих шкап, щоб бігти в погоню за злодієм, уже злодія з кінями й слід застиг. Лише пробігши якої пів милї знайшли в рові коло дороги покинену упряж крім поводів та кантариків. І не вважаючи на найстараннїші пошукування не віднайдено ані злодія, ані коний. Аж пізнїйше, при судовій розправі в цілком иньшій ділі той сам пан, що засїдав між

присяжними суднями, пізнав Панталаху, а сей добродушно признав ся до своєї штуки.

Та найбільше виробляв Панталаха з Жидами. Не було в околиці багатого коршмаря, купця анї торговця, щоби колись не впав жертвою його промислу. Викрасти з контори прищібовану вертгаймівську касу, витягти заспаному властителеви з під подушки пачку баннотів, — такі й тим подібні штуки були Панталасі зовсім не в дивовижу. Ніякий замок не міг остоятись перед його руками. Як фаховий і незвичайно здібний шлюсарь-самоук він по просту мав пасию до відчинювання замків, дороблювання ключів, витрихів і тому подібних знарядів. Доси розповідають у Скалаті забавну історію, як тамошні Жиди по виході Панталахи з вязниці за порадою рабіна вислали до нього депутацію і взяли ся платити йому місячну пенсію по 30 р., аби лише жив собі спокійно і не робив їм шкоди. Панталаха прийняв сю пропозицію і жив спокійно щось зо три місяці. Нарешті остогидло йому порядне житє, і раз перед торговим днем як забрав ся в ночі на ринок, то повідмикав усї склепи і всї брами, повиймав із ляд усї дрібні гроші, мідяки та срібняки, та посіяв по ринку. Можна уявити собі, з яким криком і лементом повитали Жиди той торговий день.

Всї ті історії знав добре директор вязниці, і годї заперечити, що вони робили йому поде-

куди навіть симпатичним сього налогового „майстра злодія“, який зрештою в цілій тюрмі тішив ся незвичайною популярністю. При тім директор не міг жалувати ся на Панталашине поводжене в тюремних мурах: анї в казнї, анї в „лябаторні“ Панталаха ніколи не робив „субернації“; навпаки, навіть між иньшими арештантами вмів удержувати спокій, а до всякої роботи, що потребувала зручності та дотепності, був незрівняний. Одно лише було нещастє: від часу до часу любив зробити збітка властям, а головнo — від часу до часу нападав на нього їедз, і тоді ніщо не могло зупинити його перед раз у раз поновлюваними пробами втеки. Сидить, сидить спокійно три, чотири роки, і нараз якийсь біс приступить до нього, ні про що не думає, як тільки про втеку. Чи просити його, чи напominати, чи карати, чи замикати до казенки*) — ніщо не помагає. Раз утік із полевої роботи, до якої доохресні державці наймають літом арештантів, — і від тоді вже не пускали його на роботу. Та незабаром утік другий раз, вмішавши ся непізнаний між тих, що йшли на роботу. Кілька разів пробував перелізти через мур, що з одного боку замикав тюремне подвірє, раз спустив ся по огневім

*) Казенкою в львівських тюрмах називають окрему камеру, куди сажають за кару злочинців, що провинуватять ся против домашньої дисципліни в тюрмі.

мурі з даху на вулицю, а остатнім разом до спілки з якимсь Замеховським, політичним в'язнем і властителем дібр, утік перебраний за поліціянта просто брамою. Зловлено його по двох місяцях аж на румунській границі, а Замеховський пропав як камінь у воду. З призначень Панталахи виходило, що Замеховський давно вже за границею, десть у Франції або Швейцарії. Сього вже було за багато для прокураторії і крім звичайних дисциплінарних кар Панталасі присуджено тепер дати в присутності всіх в'язнів 50 кіїв, які він власне одержав. Пригадуючи всі ті клопоти, які причинювала йому Панталишина втікацька манія, директор розжалобився і напів плаксивим голосом говорював:

— Буй се Бога, Панталяха, що ти собі мислиш? Коли ти дася покуй тому утіканю? Вжеж ти одинаст рази утікаль, і що ті з того пришло? Не ліпше то одседет, що ті присудено і вийти собі спокоене? Маш еште того цуль року — просім те, не роб віце того гльоупстві!

Блиснули очи в Панталахи при тих словах, випростувала ся його скулена постать.

— Пане директоре, — мовив спокійно. — Ваша річ мене пильнувати, а моя річ утікати. Щоб я мав сидіти лиш один день, а сьогодні мені-б трапилась нагода втекти, то втечу. Така вже моя натура.

Директор аж руки заломав.

— Но, слішіть, що тен млюві! — обернув ся він до стоячих довкола стражників та ключників. — І такому чоловікови я мам дават моральні науки! Я єму своє, а він мі своє! Слюхай, Панталаха, що я ті еште повім. Ми тут маме наказ від пана надпрокуратора: як еште раз будеш утікаль, а побачимо тебе, то маме право стрілят до тебе, як до пса. Розуміш?

— Знаю се від давна, — мовив спокійно Панталаха.

— Но, але я мислім, же ті се юж в тим пуль року не трафі оказія до утікані. Ід же тепер до казні та відпочинь по тіх дісейших кіях, а зейтра дустанеш кайданкі і будеш мусіль переспацероват се до казенкі.

Панталаха вклонив ся і вийшов, міцно сціпивши зуби при думці про казенку. За ним вийшов ключник.

II.

Хвилю йшли мовчки довгим, темним корідором, нарешті ключник порівнявши ся з Панталахою мовив :

— Слухай, Панталаха, а чуєш ся дуже слабим ?

— Я? Від чого? — з нехотя перепитав Панталаха.

— Від чого! Багателя! П'ятьдесять буків дістав і ще питає, від чого?

— Буків! — з призирством процідив Панталаха. — Що мені то значить! Не стільки я їх нераз діставав, тай не таких ваших цїсарсько-королївських буків! Як би то пан знав, що не один із нашої бранжі дістане, коли впаде в руки такої хлопської комісії, то тоді би пан знав, що значить „витримати“. А се що? Ніби мене п'ятьдесять блох укусило.

— Ей Панталаха, Панталаха! — з щирим жалем мовив ключник. — Чи ти не боїш

ся Бога отак марнувати свій вік та свої сили? Дав тобі Бог здоров'я, дав тобі талант у руках, що що очима побачиш, те руками зробиш, а ти пустив ся на крадіж, замість спокійно на хліб робити та Бога хвалити!

Панталаха довгим, допитливим зорем зміряв ключника від ніг до голови. Се був одинокий тюремний ключник, у яким отся „собача служба“ не вигасила до решти людського чуття. Острий у сповнюванню своїх обов'язків, по за їх обсягом був людяний, м'який і лагідний як дитина, вмів бачити в арештанті чоловіка рівного з ним, не раз зіпсованого, але частійше нещасливого. Арештанти не любили його за те, бо для них не був поблажливий, бо його не можна було підкупити, аби глядів крізь пальці на їх нічні п'ятики та гри в карти уряджувані в казнях. Коли мав нічну інспекцію, мусіли всі спати в порядку; анї горівки в пухирі не приніс і крізь візитирку при помочи тростинової рурки не вілляв, анї картяної гри при свічці за заслоненою візитиркою не стерпів. Та за те коли иньші ключники та стражники, може для замаскування своєї потаємної поблажливости, за яку арештанти мусіли їм добре оплачувати ся, прилюдно при властях поводити ся з арештантами як із собаками, били їх у лице і не озивали ся до них инакше, як „ти псе, злодюго!“ то ключник Спориш поводив ся за всеїгди лагідно й людяно, а коли на якого

арештанта найшла туга за свободою, він і потішив його і лист до дому написав і відомість від свояків приніс, коли директор не допустив їх самих бачити ся з вязнем. „Спориш у службі собака, а по за службою чоловік“, такий був загальний суд арештантів про сього ключника. Тим то й не диво, що більша часть їх не любила Спориша, бо мали аж надто багато нагоди входити з ним у коллізії в часі службових годин, а натомість його людяні прикмети мало кому були доступні й потрібні. Та проте всі знали, що Споришови можна довіритись, що в разі чого він найгорячіше обстане за арештантом чи то перед директором, чи й перед прокуратором і найлагіднійше судить усякі дрібні проступки против острого домашнього порядку тюрми, хоч супроти арештантів сам його остро пильнує. І Панталаха знав наскрізь Спориша, тим то щирі ключникові слова не обурили ані не розсердили його. Він промовив лише, знов уперши очи в землю і з деяким відтінком смутку в голосі:

— Пане Спориш! Знаю, що ви добрий чоловік і говорите мені се, з доброго серця. Але прошу вас, дайте сьому спокій. Знаєте, як то у нас кажуть: ніхто не знає, де другого чобіт глodge, і що з воза впало, то пропало. Найліпше перестаньмо про се говорити.

— Як хочеш! — мовив Спориш. — Але я думав, що сьогодні, в такий тяжкий день, схочеш подумати про себе.

— Ніби то я не думаю що день і що година! Ніби то мені в отсих проклятих мурах такий рай, що треба аж п'ятдесятьох буків, щоб я подумав про себе! Ей пане Спориш, ніби то ви розумний чоловік, а того не знаєте, що чоловік не втікає від колача, а від меча.

— Знаю се, знаю, — мовив Спориш, — але власне я хотів би, щоб ти не потребував більше втікати від того меча.

— Га, се вже як Бот дасть! — відмовив Панталаха і замовк.

Перейшли коридор і вийшли на подвір'є. Треба було перейти півперек того подвіря і вийти в супротивлений, великий та понурий будинок, де містилися казні арештантів. Здалека чути було в тім будинку приглушений шум і гомін півтори тисячі людей, що пробували в його мурах. Та ані ключник, ані Панталаха не вважали на той гомін, їх вуха давно привикли до нього. Але вийшовши з темного коридора на ясне, соняшним світлом залите подвір'є, ключник нараз ухопився за кишеню, немов пригадав собі щось.

— Слухай Панталаха, — мовив він, — добре, що я пригадав собі, що я тобі мав сказати.

— Що таке? — запитав Панталаха, живо звертаючи до нього очі, в яких заблисли іскри радісного дождання, але зараз і щезли загашені силою волі.

— Знаєш, що ціла твоя втека описана в газетах?

— Так? — мовив Панталаха ніби розчарований

— А так. Геть там народи про тебе читають, по всіх трактирнях та пиварнях раз у раз лише чути: Панталаха, Панталаха.

— А нехай собі балакають! — мовив сей і махнув рукою. — Що мене се обходить! Ніхто мені й цента за се не дасть.

— Отже власне помиляєш ся! — відповів усьміхаючись ключник. — Власне вчора вечером сиджу у Нафтули, а там якісь три пани їдять вечерю і читають на голос твою історію. Кажу тобі, описали тебе, як Бог зна якого Картуша. Прочитали і почали говорити про тебе, яка то шкода такого чоловіка. Ну, втрутив і я своє слово, почав оповідати, що знаю тебе, як ти поводиш ся у в'язниці і там далі. Слово по слову, дійшло до того, що завтра — ніби то сьогодні — маєш дістати буки. Глигнули вони по собі, далі один виймає срібного ринського і мовить до мене: „Прошу вас, пане, будьте такі добрі і дайте йому отсього ринського на пам'ятку від мене“. Хвилю я ва-

907

87. 6

гував ся, а далі думаю собі: „Щож, добра душа якась сей панисько, нехай і так буде“. Він тимчасом завинув того ринського в папірець і дав мені його для тебе. На, маєш той подарунок.

Були власне у вході тюремного корідора. Ключник добув із кишені паперовий звичочок і розвинувши його подав Панталасі велику срібну монету.

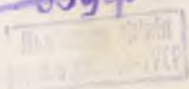
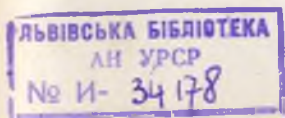
— Паперу тобі не дам, — мовив усміхаючи ся Спориш, — бо паперу вязням не вільно мати.

— Най йому Бог дасть здоровля, тому пану, за такий подарунок, — мовив радісно Панталаха, хапаючи з незвичайною захланністю срібну, трохи забруднену монету і ховаючи її за пазуху. — І вам дай Боже здоровлє, пане ключнику, що ви були такі ласкаві і віддали мені сей подарунок. Інший певно був би сховав сього ринського собі, а про бідного арештанта був би й не подумав.

— Ну, се вже було би не гарно, — мовив Спориш з відтінком гордості. — А при тім, сказавши правду, я також скористав на тім, бо ті пани вчора зафундували мені за се аж дві гальби пива, ще й закуску. А кривдити тебе в такий тяжкий день, ні, се було би зовсім не по людськи.

— Біг заплать вам, Біг заплать! — дякував Панталаха, що одержавши того ринського

ПАНТАЛАХА.

нараз немов зовсім перемінив ся, ожив, як коли би сам над собою не міг запанувати. Не вважаючи на ціле своє співчутє Спориш, бачучи сю зміну з такої мізерної причини, не міг обігнати ся від думок зовсім непідхлібних для Панталахи.

— От, зараз видно злодійську жилку! — думав чесний ключник. — Скоро лише сей нещасливий гріш доторкнеть ся до його руки, зараз немов би чорт вступив у нього. Ну, тут даремні всякі упімнення. Кривого вже не напростує ніщо, хиба рискаль та лопата. А шкода чоловіка!

Панталаха тимчасом не то йшов, не то біг корідором о цілі два кроки перед ключником, очевидно сквапно йому було до своєї казнї.

— А що, може принести тобі якого їдження за ті гроші? — запитав Спориш, відмикаючи колодку при дверех казнї.

— Е, ні, — мовив Панталаха, — треба лишити на пізнїйше, на казенку.

— І то рация — мовив ключник, впускаючи його до казнї та замикаючи за ним двері.

— Чорта з'їси, заким мене побачиш у тій проклятій казенці! — буркнув Панталаха, чуючи кроки відходячого ключника.

III.

Хвилю стояв недвижний при дверех, блідий, з затисненими устами, вдивляючи ся десь у неозначений простір, з виразом якогось великого напруження на лиці. Нараз мов божевільний почав скакати по казні на одній нозі, крутити ся довкола, потирати долоні і передразнювати то директора, то ключника, то себе самого. Потім з виразом комічної лютости прискочив до зачудуваного товариша своєї казні, одинокого, що міг тут помістити ся з ним разом, і захопивши його за плечі струснув ним напруго і крикнув:

— Хлопче, з'їм тебе!

— Такі-сте голодні? — з невинним видом запитав товариш.

— Не голоден, але тішу ся! — відповів Панталаха.

— Тішите ся? А то чим?

— Тим, що в тебе осялячі вуха.

— А може на вас, буває, шальга напала, нанашку? — запитав парубчак. Се було його звичайне питанє, коли чогось не розумів.

— От дурень! — засьміяв ся Панталаха.
— Кожного по собі судить.

— Ну, то чогож так тішите ся?

— А ти цікавий знати?

— Цікавий чи не цікавий, але вже коли маєте мене з'їсти, то бодай хочу знати, за що тай через що?

— Чи бачиш його. Не досить поросятині, що її ріжуть, ще й питає, чи завтра Великдень.

Товариш витріщив на Панталаху свої великі, придурковаті очі і сидів мовчки, немов роздумував над тим, до кого властиво були вимірені ті остатні слова.

Був се двадцятилітній парубчак, але судячи по його поставі, можна було дати йому ледво п'ятнацять літ — така миршава та мало розвита була вся його постать, таке дитяче лице і такий мало інтелігентний, вічно зачудований був увесь його вираз. Цілком відповідно до зверхньої постави розвитий був і його ум. Був се на пів ідіот, нездібний ні до якої праці, що вимагала якої будь напруженої та витревалості духової діяльності, та натомість похіпливий до сильних вибухів дикої пристрасти або до вчинків цілком бездумної та безпричинної жорстокости. Власне такий учинок завів його до тюрми на цілих двадцять літ: полишений сам

дома зі своїм молодшим братом він розрубав йому сонному голову сокирою. Від того часу минули вже чотири роки, які „дурний Прокіп“ провів у отсій тісній казні, не виявляючи ані туги за родиною, ані охоти до праці, але раз у раз зайнятий якимись дитячими забавками. Навіть на прохід на подвір'я треба було випихати його силою — сам він ніколи не відчував потреби вийти з цієї своєї на пів темної нори.

Казня, в якій сидів Прокіп, не даром звала ся „пеклом“. Була вона найгірша, найтісніша та найневигідніша в цілім закладі. Положена в сутерені, в темнім куті величезної будівлі, як раз обік тюремної кухні, вона в літі була душна як правдиве пекло, а в зимі одна стіна звичайно була горяча, а дві інші мокрі. Освітлювало її лиш одно мале віконце, що виходило на північ, а затінене було з заходу муром офіщини, так що від часу збудовання сеї офіщини соняшний промінь ніколи не заглядав до сеї нори. Давнійше ся казня служила за склад кухонної посуду, але коли побільшено „штанд“ арештантів у закладі, випорожнено й сю цюпку і впаковано в неї Прокопа на постійне замешканє, „поки бестія не здохне“. Правда, доси ся надія не справджувала ся; Прокіп жив і був здоровісінський, хоча, здавалось, ані не ріс тілом, ані не робив ся розумнішим. Окрім Прокопа давано сюди звичайно

на короткий час такого арештанта, що вже за кілька місяців мав виходити на волю, в разі коли в його давній казні заняв його місце якийсь новий „цувакс“ з високим декретом; таке переселенє дозорці називали гумористично: „дати на відхіднім покоштувати пекла“. Та тепер дано сюди Панталаху з тої причини, що ся казня лежала в самім осередку тюрми і подавала найменше змоги до втеки. Грубі на два лікті мури, грубими штабами оковані двері, вузке віконце з подвійною кратною, що виходило на подвірє зі всіх боків замкнене мурами будинків, склеплена стеля, за дверима коридор, по яким крім ключника всю ніч ходив військовий патруль, а в середині ніякісеньких меблів крім двох тапчанів і залізної круглої печі, оперезаної грубими залізними штабами в місці, де прилягали до себе окремі части, з яких була зложена піч, — отсе й усе окруженє, що й справді дуже мало могло захотити до втеки.

Панталаха в кінці успокоїв ся і буркнувши щось сам до себе сїв на своїм тапчані, видобув хліб і сіль і почав їсти з таким апетитом, неначе виконавши не знати яку важку працю, або неначе хотїв наситити ся на кілька день наперед. Потім видобув із кишені того срібного ринського і почав пильно обзирати його на всі боки. Його очі заіскрили ся живою радістю, і хоча зовсім не мав сантимен-

тальної вдачі, то про те в пориві горячого чуття притулив монету до уст і поцілував її кілька разів дуже сердечно.

Блиск срібла принадив Прокопа. Підняв ся зі свого кута і наблизив ся до Панталахи, ступаючи помаленьку, тихесенько, мов кіт на чатах. Очи витріщив іще більше, ніж звичайно.

— Що се маєте, нанашку? — запитав вишкіривши до Панталахи свої великі пожовклі зуби. Кождий старший чоловік був для нього нанашком, себто хресним батьком.

— Гроші, — відповів Панталаха.

— А хто вам то дав?

— Сьвятий Миколай.

— Сьвятий Миколай? Гі, гі, гі! А за що?

— Як то, то ти не знаєш, що мене сьогодні пани били? То сьвятий Миколай прийшов і повідає: „Ну, ну, Панталахо, не плач, небоже, і не бій ся нічого! На, маєш отсей гріш, він тебе виведе з сеї вязниці на вільність“.

— Ой, ой, так вам сказав?

— А ти думав, що як?

Прокіп стояв з роззявленим ротом обік сидячого Панталахи і не зводив очий із срібного гульдена, що його Панталаха уважно на всі боки обертав у руці, придивляючись йому очевидно з великим зацікавленням.

— Знаєте що, нанашку? — промовив на-
решті несміло Прокіп.

— А що таке?

— Дайте мені той гріш.

— А тобі, дурню, по що?

— То таке гарне, буду ним бавити ся.

— От дурень! Хибаж ти не чув, що се не для забави, але на те, щоб із вязниці дістати ся на волю?

— Та-а-а-к? — з виразом розчаровання процідив Прокіп.

— А може й ти хочеш вийти відси на волю?

— На волю? Що се значить: на волю?

— Ну, до дому, дурню, до твого тата, чи хто там є у тебе.

— До дому? — скрикнув Прокіп з виразом перестрашу. — Ні, не хочу до дому. Там мене будуть бити.

— Ну, не хочеш, то не хоти, то й сиди собі тут каменем! — мовив Панталаха і почав помаленьку довбати шилом у гульдені. І не довго довбав. Бо по хвилині срібна монета під натиском шила розколола ся на дві половині, як коробочка, а в її виструганому нутрі показала ся звинена в кружечок тонесенька як волос англійська пилочка до різання зеліза.

— Ой Господи! — скрикнув Прокіп, що пильно придивляв ся тій маніпуляції, — а се що таке?

— Тихо будь! — остро мовив до нього Панталаха. — Хиба ти не чув, що се дар від сьвятого Миколая?

— Ага! — стиха прошептав зовсім переконаний Прокіп. — А се що в нім у середині?

— То таке зіле — ключове зіле називається. Ти чув коли про таке зіле?

— Чув. А щож се за зіле?

— Кажу тобі, що ключове. Коли ним доторкнути ся до замка, то не треба й ключа, кождий замок отворить ся. Можна ним розкроїти зелізо, так як ножем хліб краємо.

— Йой! — скрикнув зачудований Прокіп, а потім усміхаючи ся мовив: — Ану, нанашку, розкрійте отсю піч!

— А ти думаєш, що не розкрою? Чекай лише, нехай ніч западе.

— Гі, гі, гі! То буде цікава річ! — радував ся Прокіп. — Я ще не бачив, як піч крають.

Тимчасом Панталаха виняв пилку з тої оригінальної схованки і відвернувши чимось Прокопову увагу в инший бік, моментально вінхнув її в щілочку свого тапчана.

— Добряга Замеховський, — шепнув він. — Таки не забув мене. Нехай йому Бог дасть здоров'я! Рад би я знати лише, що то були за панове, що так хитро вивели в поле отого тамоватого Спориша.

— Що ви там муркочете, нанашку? — запитав Прокіп знов обертаючи ся до нього.

— Говорю Отченаш до сьвятого Миколая за той великий дарунок. Слухай, Прокопе, — мовив по хвилі Панталаха, граючись у долонях обома половинками випорожненого гульдена, — хочеш мати отсе?

— Хочу! — радісно скрикнув Прокіп.

— А зробиш те, що тобі скажу?

— Зроблю.

— Отже слухай. Поперед усього мусиш про все, що тут бачиш, мовчати як пень. Розумієш?

— Розумію. Мовчати.

— Се значить — нікому анї слова не мовити: анї кухареви, анї Споришови, анї нікому. Знаєш?

— Знаю.

— А в ночі маєш спати, хоч би тут у казні й не знати що діяло ся.

— Добре! Буду спати.

— А як би ти збудив ся і чув щось або бачив, то не кажи нікому нічогієнько. Скажи: я не знаю, я спав, я нічого не бачив. Розумієш?

— Розумію. Не бачав.

— Памятай же собі. А як би ти хоч словечко сказав, то я прийду, витягну тебе з постелі і заташу просто до твого дому.

— Ні, не хочу до дому! — скрикнув Прокіп. — Там мене будуть бити. Волю тут сидіти і мовчати.

— Добре, гарно! — мовив Панталаха і погладив його по розчіхраній голові. — Сиди і мовчи, хоч би тебе не знати про що розпитували. Все кажи: не знаю, не бачив нічого, не чув нічого. А як будеш отак справувати ся, то дістанеш отсе!

І Панталаха мигнув перед Прокоповими зачудуваними очима срібною поверхнею внутрішнього вижолоблення обох половинок ґульдена.

— Дайте, дайте! — благав мало що не зо слізми на очах Прокіп, простягаючи обі руки до блискальця.

— Е, ти би хотів зараз! — мовив Панталаха. — Та бо ти ще не заслужив. Справуй ся добре сеї ночі, спи твердо, а завтра рано скоро встанеш, зазирни під подушку, то там знайдеш отсей дарунок. Розумієш?

— Розумію. Ай-яй-яй! Завтра! Тож то буде гарно! — скрикнув Прокіп плещучи в долоні.

Тимчасом Панталаха встав, наблизив ся до стіни, підскочив і вхопивсь обома руками віконних крат, а потім на руках піддвигнув ся в гору, поки не доторкнув ся лицем до крати. Хотів бачити, чи швидко буде вечір. Тільк від сумежної офіцини закрила вже ціле подвіре; очевидно вечір був уже близько, хоча сумерки

не запали ще. А що се діялось десь у початку осені, то Панталаха в одній хвилі догадав ся, що мусить бути не дальше, як сема година.

— За годину будуть замикати, — мовив сам до себе, — значить ся, маю ще годину часу. Сього може й вистане.

Потім зіскочив на поміст і пішов до дверей. Притулив на сам перед очі, а потім вуха до отвореної візитирки — на коридорі тихо, лише десь далеко, на кінці коридора чути голос ключника, що балакає щось із вартовим жовнярем.

— Ага, сидять оба на паці, — муркнув Панталаха. — Се добре. Сьогодні на моє щастє нічну службу має Споряш, а він як набалакає ся з вечера, то потім дріматиме всю ніч. Тай до того в ногах не міцний: хоч би й найтихше ступав, то я почую його. Ну, ну балакайте собі, — додав їдко, — я вже знаю, про що ви там балакаєте, собаки! Моїми буками зуби собі полощете! Але чекайте ви! Засніть лише в лиху годину, то вже я покажу вам, що вміє Панталаха! От би варто бути тут завтра рано і побачити ті їх пики, коли прийдуть до казні тай глип-глип: дурень є, а розумного чорти вхопили!

Засьміяв ся коротким, безголосим, грудним сьміхом, а потім відійшовши від дверей поліз просто під тапчан і давай там за чимось

нишпорити та шпорити по помості, по кобилянцях, на яких лежали тапчанові дошки, та по щілинах у самій стіні, де штукатурка потріскала і повідставала від цегол.

— А ви чого там шукаєте, нанашку? — не виходячи з дива запитав Прокіп.

— Того, чого ти не загубив, — відповів закусуючи губи Панталаха.

— Скажіть, скажіть! — уперто жибонів Прокіп.

— А ти вже забув, що я говорив тобі перед хвилиною? — мовив Панталаха.

— Що таке? — чудуючись запитав Прокіп.

— А те, що маєш мовчати, коли хочеш дістати отсе!

— Ага! — похопив ся Прокіп, ударивши себе долонею по устах. — Мовчу вже, мовчу!

І не зводячи очий із Панталахи бідний ідіот усів скулившись на своїм тапчані, мучачись з одного боку цікавістю, а з другого бажанєм — одержати блискальце.

Від хвилі, коли його зловлено і всаджено до отсеї казні, Панталаха вже зачав думати про втеку, і не вдовольняючи ся самим думанєм, почав збирати і ховати в своїй новій казні все, що яким будь способом могло пригодитись йому до виконання тої думки. Арештанти знали його вдачу і тямали також, чим йому найліпше можна прислужити ся. Тож коли хто з тих, що ходили „на сьвіт“ на роботу, знайшов який

шматок заліза, дроту або бляхи і міг неспостережено сховати се при собі, ніс усе Панталасії. З таких шматочків він виробляв для цілого криміналу шила, ножі та ножики, а що йому видавало ся придатним, те ховав для себе. В хованю був майстер, і не вважаючи на часті ревізії в його казні, майже ніколи не можна було знайти в ній нічого.

Тим то й не диво, що протягом його двотижневого побуту в тій казні в звісних лиш йому самому схованках назбирало ся вже не мало шматочків усякого залізя, яке він тепер повидобував і розложивши на тапчані почав переглядати оком досвідного майстра, міркуючи, що може йому придати ся для сфабрикування відповідної оправы до пилки. Вибрав нарешті досить грубу і міцну залізну штабку, а встромивши її між залізну піч і штабу, якою піч була оперезана, та напруживши всю свою силу, здужав сильно зігнути її в половині, так що утворила невеличкий лук. Тятивою того лука мала бути пилка, яку при помочи тоненьких а міцних мосяжних дротиків прикріпив до обох кінців штабки. По цілогодинній напруженій праці пилка була готова і Панталаха глянув на своє діло з виразом неописаної гордості й радости. Отсей маленький, на швидку склемежений, безформний предметець мав стати ся для нього ключем до свободи. О, колиб лише снм разом іще видобути ся звідси! Тепер

уже ні за що в світі його не зловлять! Тепер він має запевнені такі дороги та схованки, що все піде добре. Коби тільки на волю!

Скоро пилка була готова, кинув оком по казні, міркуючи, кудиб то сховати її. А нуж ключник вечером перед замкненем дверей захоче зробити в казні ревізію, як се трапляло ся досить часто! Всьміхнув ся побачивши на примурку під вікном пів бохонця хліба, власність Прокопа. Блаженний той дурень, що не здужає за день з'їсти навіть бохонка хліба! І він узяв хліб із примурка і почав уважно з усіх боків обзирати його.

— Се мій хліб! — несміло запищав Прокоп.

— Мовчи, осле! Аджеж не з'їм тобі хліба! — мовив остро Панталаха, розкroj хліб півперек через мякушку, не краючи шкірки, віткнув у розкрій свою пилку, а потім стиснув хліб так, що дивлячись з далека ніхто не був би доглянув, що хліб був надкroєний таким робом.

— Бачиш, що я чиню? — запитав Панталаха Прокопа, що пожирав очима кождий його рух.

— Бачу, — шепнув той.

— А знаєш, що ти маєш робити?

— Не знаю.

— Скільки разів маю повторяти тобі се?
— гаркнув притишено але сердито Панталаха.
— Маєш мовчати, чуєш?

— Чую! Буду мовчати!

По кількох хвилях вийшов ключник з лямпою в одній, а звязкою ключів у другій руці, оглянув довкола піч, тапчани, місце по під тапчанами, примурок під вікном, заглянув у гору до вікна, на стелю, ще раз окинув очима поміст і побажавши арештантам доброї ночі почав коло дверей бряжчати ключами та скрегінцати замками й колодками, замикаючи їх на два спусти. А Панталаха по його відході всьміхнувся радісно, потер руки і скочив до примурка, щоб переконати ся, чи досить іще лишилось йому від учора масла, доконче потрібного для смавання пилки, щоб тим способом менше чутним учинити її скрегіт та писк. Спасибі Богу, масла було аж за надто! Все складає ся корисно.

— А тепер, Прокопе, підемо спати! — мовив по хвилі Панталаха. — І памятай собі, що я тобі наказував. Маєш мені всю ніч спати як забитий. Аби тут ясні громи били, то ти не повинен чути нічогієїнько. Чи може будеш іще що їсти?

— А можу їсти?

— Можеш.

— А... а... аджеж там у моїм хлібі ваше ключове зіле. А нуж з'їм його й трісну? — мовив

Прокіп з виразом невдаваної тривоги на своїм дитячій лиці.

— Тьфу! — скрикнув Панталаха. — Аджеж ти не з заліза. То лише залізо тріскає від того з'їля. Чекай, я зараз вийму. На, тепер можеш їсти спокійно.

Поки Прокіп їв, помалу гризучи хліб і жвучи його немичними вилиццями, Панталаха не роздягаючи ся кинув ся на свій тапчан, щоб проспати ся пару годин і набрати сил до праці, яка дожидала його. Швидко потім наївши ся заснув і Прокіп твердим сном.

IV.

Тільки що вибила одинацята. Ключник Спориш, набалакавши ся до сита з вартовим жовнярем пройшов ся здовж корідора, послушав, чи спокійно сплять арештанти в казнях, а переконавши ся, що все в порядку, знов засів на самім кінці корідора на великій паці і почав дріматн.

На тій самій паці сидїв також у глибокій задумі, більше подібній до дрімоти нїж до фільозофічного загублення, опертий на карабінї вояк. Патроль у тюремнім корідорі належала до найвигіднійших родів військової служби. Заведено її не що давно, перед кількома роками, з нагоди тюремного бунту. Та тепер про бунт у тюремних мурах не було й помишлїня, тим то й не диво, що фірери, коменданти патролі позволяли воякам утомленим вартою на иньших стійках, дрімати в корідорі і що патроль у корідорі вважала ся упривілейованим постом або,

як казали вояки, „ласкавим хлібом“. Вояк, поставлений сюди на варту, мав обов'язок пройти ся по коридорі пару разів, а потім міг сісти на великій паці під вікном і дрімати в тій позиції, тільки не лягаючи та не випускаючи з рук карабіна.

Чи довго, чи коротко дрімав ключник Спориш, — сього не був свідім. Йому здавало ся, що се не трівало й п'ятих мінут, хоча на ділі минули добрі дві години. Нараз він прокинувся і зірвався на рівні ноги, стукнувши при тім голосно чобітьми о поміст, і протер очі. Що се було? Чи то ві сні, чи на яві він чув якийсь незвичайний шелест, щось немов легкий, ритмічний, хрипливий посвист, ніби журчане тоненького зубатого колісця якоїсь машини або хропінє якоїсь сонної, але не людської істоти? Грр, грр, грр! Спориш не знав, відки й як долітав до нього той згук, що міг значити, як довго трівав перед його пробудженєм. Почував лише якусь неясну тривогу в своєму нутрі. Ось він станув, напруживши слух і перехиливши ся на передгорішньою половиною тіла — слухав. Нічого не чути, ніякого шелесту, ніякого руху.

— Сон мара, Бог віра! — шепнув Спориш і перехрестив ся, а потім як мога найобережнійше, ступаючи на пальцях та силкуючись не робити ніякого стуку своїми важкими чобітьми, подався здовж коридора. Зупиняв

ся біля дверей кожної казні, нахилив вухо і слухав. Нічого не чути, крім важкого, рівномірного сапаня сонних арештантів. Десь не десь сей або той хропе, — але сей згук зовсім відмінний від того, що доходив до його слуху ві сні. Зупинився в половині корідора і стояв довго, з десять мінут, недвижно, мовчки, запираючи в собі дух і дожидаючи, чи не повторить ся таємничий шелест. Але ні, шелест не повторився, лише з кута, в якому ключник дрімав перед хвилиною, почуло ся нараз голосне, з присвистом хропінь. Се так патрулював вояк. Держачи обіруч притиснений до себе карабін він закинув голову в зад, опер її о стіну і сплячи твердо, з широко отвореним та до стелі зверненим ротом, хріп мов підрізаний.

— А, так! — промовив Спориш, почувачи в душі значне успокоєнє, коли до його слуху долетіло отсе хропінь, — так ось відки долітав до мене той шелест! А я дурень подумав уже, що се Бог зна що таке! Тьфу на тебе!

І Спориш повагом, голосно стукаючи чобітьми, вернув на своє місце, обернув сонного вояка на бік, так щоб не хріп йому над вухом, а потім чуючи, що його морить сон, сів знов на паку, похилив ся також головою до стіни і шепчучи щось — чи то молитву, чи

лайку тому, хто так не в пору збудив і наполохав його, — заснув по кількох мінутах.

І знов минула добра година. Спориш спав твердо, але неспокійно, кидав у сні то руками то ногами, рушав вусами як заспаний пес, якому не дають спокою налазливі мухи, булькотав навіть крізь сон якісь незрозумілі слова, сопів, важко дихав, немов щось дусило його, але не будився. Нарешті з очевидною натугою, весь облитий потом прокинувся і сів на паці.

— Грр, грр, грр! — то був перший звук, що долетів до його слуху.

Оглянув ся на вояка, та сей усе ще спав на боці — ні, вояк не хропе! Протер очі, вщипнув себе в лице, аж йому сльози станули в очах...

— Грр, грр, грр! — чути раз у раз виразнісінько з темної безодні корідора. Се вже не хропінє сонного, ні! Се зовсім иньший гомін, більше металевий, більше дразливий для слуху. Що се може бути? Тихесенько спустив ся на поміст, станув без стуку, — гарчанє все чути тай чути. Поступив крок, другий — іще чути. Розлягаєть ся виразно, инскливо, в прискоренім темпі, лише не знати, з котрої казнї. Ще один крок зробив з найбільшою обережністю — а се що? Гарчанє затихло. Тихо як тїнь посунув ся ключник здовж корідора від казнї до казнї, від дверей до дверей, що кілька

кроків поставкуючи, надслухуючи, запираючи в собі дух — тихо і мертво, не чути ані найменшого руху крім рівномірного віддиху сонних арештантів.

Ніби безтілесний дух, з виразом найбільшого напруження на лиці перейшов ключник увесь коридор від кінця до кінця — ніде нічого не чути, всюди сон, усюди супокій.

— Га, то хіба якась нечиста сила кпить собі з мене! — пробуркотів ключник. — Во ім'я Отця і Сина і сьвятого Духа, амінь! Згинь, пропадь, проклятий душе!

— Грр, грр, грр! — залунало нараз із глибини коридора — так досадно та виразно, що ключник мало що не впав на місці зомлілий із переполоху. Зблід увесь як труп, але коли по хвилині отямився і звернув ся в той бік, гарчанє вже затихло і найглубша тиша знов занувала в темних челюстях коридора.

— В тім щось мусить бути! — промовив півголосом ключник і ще раз розпочав свій обхід від дверей до дверей, надслухуючи, ловлячи ухом та розріжнюючи кожний найменший шемріт. О розпуко! Знов не міг почути анічогісінько підозреного. Та про те не тратив надії, йшов чим раз дальше, а дійшовши до кінця коридора, вернув назад, зупинив ся біля одної з середніх келій і довго так стояв недвижний, напружений, чи не почуєть ся знов загадкове гарчанє. Та ні, не чути нічого!

Про дальший сон не було вже ані думки — навпаки, ключник робив собі гіркі докори, що за першим разом дав себе ошукати тій ніби то тишині і хто зна чи не прогавив яку відповідну хвилю. Ануж там готуєть ся знов який бунт? Ануж там у якій келії один із тих страшних злочинців замкнених тут дусить, ріже, мордує другого, а нещасна жертва в ряди годи захарчить під його руками? Ні, харчала, тай перестала, а тепер уже за пізно!

Та про те ключник чекав, надслухував дальше. Кілька разів йому здавало ся, що знов чує те саме гарчанє. Він увесь тремтів від якоїсь невиясненої тривоги, але потім переконував ся, що се була омана його слуху, надмірно роздразненого довгим напруженєм. В таких стані кожний найменший шелест, хропіне сонного арештанта, рух миши, що перебігала півперек корідора, випадковий стук деревляника, зіпхненого ногою сонного арештанта з тапчана на поміст, — кожний із тих звичайних шелестів та згуків тюрми, в якої мурах спить півтора тисячі людей і до яких він від давна мав нагоду привикнути, тепер видавав ся йому якимсь громовим гуркотом, у кождім чулись йому то кроки страшних убійників, що закрадають ся тікати з вязниці, то притишена праця коло виломлювання крат або барикадованя тюремних келій.

Були хвилі, в яких бідний ключник майже напевно дожидав, що в найближшій секунді ціла вязниця рикне страшенним вереском, залунає ломіт та лускіт валених мурів, гук вистрілів, град проклять і лайок і все те, ціле пекло страховищ, упаде на його бідну голову, на його відвічальність. Але минала хвиля за хвилею, вязниця дрімала спокійно в обіймах нічної темноти, лише лампи серед навислих сутінок корідора моргали полохливо, а на супротивному кінці, на паці чути було здорове, правильне сапане вояка, що снав у сидючій поставі, опертий плечима о мур а руками о карабін, на якого люфі опер також своє підборідь.

— Чи ж мало б усе те мені причути ся? Мав би то бути сон? — запитував сам себе ключник по довгій, даремній дожданці, і вже хотів своєю звичайною важкою ходою рушити до паки, коли в тім мов грім із ясного неба, осььтут за його плечима, в одній із центральних келій розляг ся справді страшений, оглушливий гуркіт, немов би на залізний поміст падав град величезного каменя. Ключник застив на місці, задеревів і не міг ворухнути ся. Хвилю було тихо мов у могилі, а потім залунав другий стук, немов би великим залізним кітлом ударено о дерево і при тім брязкотано кайданами.

— Дух сьвятий зі мною! — скрикнув ключник і перехрестив ся. Сим разом се вже не був сон, не був привид, бо й вояк на паці прокинувся і вже стояв випростуваний з карабіном на „презентірт“, хоча не тямлячи, що з ним діє ся і з зажмуреними очима, які кілька хвиль на дармо силкувався відчинити. Що духу обернувся ключник, щоб дійти, відки походять ті дивовижні гуркоти, і в тій самій хвилині все йому вияснило ся.

— Се Панталаха! — скрикнув і вдарив себе долонею по чолі. — Се той проклятий злодюга знов якусь штуку придумав.

І не дожидавши вже нічого більше ключник кинув ся до казні, в якій був замкнений Панталаха. По дорозі вхопив одну з тих ліхтарень, що висіли на кілочках здовж стін коридора і мов миши моргали в пітьмі підсліпуватими очима. З лускотом відімкнув двері і влетів до казні. Незвичайний вид явився його очам. На серед казні лежав перевернений до гори сподом верхняк залізної печі, заокруглений мов великий казан. Обік нього клячав дурний Прокіп, держачи в кожній руці по кусневи залізного обруча, яким піч була окована в сугавах. Долішня половина печи була відкрита і позівала темною, отвертою пащекою. Панталахи не було в казні. Ключник остовпів.

— А ти драбе що тут робиш? — ревнув він до Прокопа.

— Я... я... я, — пробулькотав Прокіп ви-
балушивши на нього свої великі, здивовані очі,
широко роззявивши рота, немов би хотів щось
сказати. Та в тій хвилі пригадав собі ostrу
заборону Панталахи і сказав коротко:

— Я не знаю.

— Як то не знаєш? А звідкиж узялось
отсе? — Ключник ногою показав на залізни
предмети, розкинені по помості.

— Я не знаю, — відповів Прокіп.

— А де Панталаха?

— Я не знаю, — була все однакова від-
повідь.

— Брешеш, драбе! — гримнув ключник.
— Ти мусів бачити, де він подів ся.

— Ні, я не бачив. Я спав.

— Спав? А щож робиш ось тут на серед
казні?

— Я... я хочу спати, — відповів Прокіп
і вставши лїниво ляг на своїм тапчані й за-
жмури́в очі.

Ключник був близький одуру. Мало хи-
бло, а був би кинув ся на Прокопа і дав би
йому в повній горячості покоштувати сили йо-
го п'ястуків та твердості ключів, яких цілий
жмут держав у руці. Але по хвилі охолов.
Що говорити з дурнем? І що він може знати?
Аджеж Панталаха, збираючись утікати, чейже
не говорив йому, куди й як думає виломлю-
ватись. А при тім що тут було довго мірку-

вати? Розрізана і розбита піч виразно показувала одну одиноку дорогу, якою міг утекти Панталаха. Дверці від печі виходили на коридор і були защеПЛені з надвору. Очевидне діло, значить, туди він не міг видобути ся на волю. З печі мусів улізти до комина, а комином видрапати ся на дах. Певна річ, із даху двоповерхового будинка злізти в низ, а до того ще на вулицю, була не легка штука, але такий шалено відважний, зручний і багатий на всякі вигадки злодій як Панталаха чого тільки не докаже! То й ключник відразу догадав ся, що йому робити. Заким вискочив із казні, глипнув іще на постіль Панталахи — простирала не було. Зирнув і на Прокопову постіль — простирала також і місце застило.

— О, то хитрий пташок! — буркнув ключник. — Треба поспішати, щоб нам не вилетів доразу.

І ключник духом вискочив із казні, замкнув її на колодку, а потім полетів до вояцкої вартівні, що була зараз при вході тюремного будинка в партері на право. Крім дижурного капраля всі вояки спали преспокійно на причах.

— Патроль! Арештант утік! — закричав ключник стаючи в отворених дверех.

На той крик усі вояки посхапувались і похапали за оружє.

— Куди втік? — спокійно запитав капраль.

— Комнином на дах.

— А давно?

— Ні, не давво, може перед десятима мі-
нутами.

— Ну, то се нічого, буде наш, — мовив
капраль і обертаючись до вояків крикнув остро:

— Wache, habt acht!

Вояки вже стояли воружені в двох рядах.

— Половина піде сходами на дах за паном
ключником, а я з другою половиною на по-
двірь. Коли ще не втік із даху, або коли не
полетів як ворона, то тепер певно не втече.
Vorwärts, marsch!

V.

Ключник міркував зовсім вірно. Панталаха, порозрізувавши штаби, що оперізували піч, у найбільшій тихості здійняв верхню половину печі та поклав її на помості, потім уліз до печі, з печі до комина, а комином без особливой натуги видрапався на сам верх. Та тут наскочив на несподівану перешкоду. Комин був прикритий з верха мурованим дашком, опертим на чотирьох сторчаком поставлених цеглах. Щоб вилізти на дах, треба було доконче виняти одну таку цеглу. Панталаха зробив се як найобережнійше, пильнуючи, щоб ані шматочок тинку не впаав комином у низ. Здавалося, що дашок може якийсь час стояти й на трьох цеглах. Узисканим отвором Панталаха виліз із комина, та се була штука дуже не легка. Вхопившись обома руками за ріг комина, він помаленьку витягав ноги з се-

редини. Вже був майже готов, коли в тім зне-нацька зачепив пятою о одну з трьох цегол, що ще підпирали дашок. Порушена цегла випала і коминовий дашок з глухим лускотом упав у низ до середини комина. Се був той пекельний гуркіт, що так переполюшив ключника. Та він збудив у казні й Прокопа. Сей схопив ся відразу на рівні ноги, безтямно кинув ся на середину казні і спотикнувшись на поставлений там залізний верхняк печі перевернув його й сам упав на нього, а при тім ухопившись руками Панталашиного тапчана, зіпхнув із нього поскладані там шматки залізної штаби, що нею була оперезана піч і яку Панталаха перепилувавши в трьох чи чотирьох місцях, обережненько поскладав тут у гарнім порядку. Се й наробило того брязкоту, що зрадив ключникови місце, відки йшли всі ті нічні згуки та гримоти.

— Пропав я! — мовив Панталаха, стоячи біля комина і слухаючи гуркоту в низ звалених цегол. У його голосі була лише глуха резигнація — нічого більше, анї жалю, анї тривоги. Навпаки! Зараз у найближшій хвилі в його душі блисла нова думка. Коло комина він у досвітнім сутінку побачив коминарську мітлу на довгім тростиновім держаку, звиненім у колесо.

— Се може мені придати ся! — блиснуло в його голові, і не думаючи довше він кинув

мітлу з даху на вулицю. Його невтомима уява вже малювала йому, як він, весь обмазаний саджею, з коменарською мітлою почерез плечі буде сьміло в півсмерку чимчикувати вулицею, ніби коминарь до роботи, і так безпечно зайде до першої звісної йому криївки. І вже підбадьорений сею думкою він не стояв на місці. Зрадливий лускіт не зламав його енергії, не спаралізував сили волі, не змінив наміру.

— Тепер або ніколи! — скрикнув з дикою рішучістю і кинув ся бігцем здовж даху аж до того місця, де офіцина сліпим „огневим муром“ виходила на одну з бічних, глухих вуличок. Се була одинока дорога до свободи, хоча, ніде правди діти, дорога дуже стрімка та небезпечна. Та про те Панталаха не завагавсь ані на хвилю. По легкім спохові бляшаного даху збіг на сам крайочок, щоб побачити, де прибіта труба, що веде в низ від ринви. Знайшовши її він у тім місці приляг плазом на дасі лицем у низ і зміряв очима, як далеко йшла та труба від муру, що в тім місці опоясував тюремне подвірє та замикав його від вільного сьвіта. Прокляте! Ринва була віддалена від муру майже на два сажні! Але Панталаха знав, що троха понизше вікон першого поверха здовж усього будинка йшов широкий гізимс. Тим гізимсом можна буде від ринви перейти на мур, а з муру вже якось видобути ся на вулицю. Щоб не мусів скакати з нього,

Панталаха захопив із казні два простирала, на яких можна буде вигідно спустити ся в низ із високого муру. І не вагуючи ся довго, не тратячи анї хвилі часу Панталаха перехрестив ся і обернувши ся лицем до даху вихилив ноги над роззявленою двоповерховою безоднею і почав помалу, обережно зсувати ся в неї, зависаючи цілим тілом у повітрі. Анї тїни непевності не було в жаднім його русї, анї разу він не затремтів; здавало ся, що се люнатики, який анї крихти не чуває величезної небезпеки свого положення.

Та нараз він зупинивсь, опертий ліктями о ринву, а обома руками мов кліщами держачись вузеньких берегів цинкової бляхи там, де одян її аркуш був злучений з другим. Нижня часть його тіла свобідно висїла вже в повітрі. Що се таке було? Чи йому причуло ся, чи він і справді почув ось-ось під собою, на горищі стук численних кроків і помішані, грубі людські голоси? Малаж би се бути погоня? Панталаха задеревів на хвилю, але швидко віднайшов свою рішучість. Заким знайдуть драбину, заким влізуть у віконце і видрапають ся на дах, то його вже не буде. Чорта з'їдять, заким побачуть його! А, значить, як мога швидше в низ! Коби лише дістати ся на ринву! Там уже все якось піде. Та в тій самій хвилі йому видалось, немов хтось здоровим ударом палкою в голову відбирає йому всю силу й при-

томність. В ухах йому зашуміло, перед очима забігали темні плями. Там у низу на подвір'ю чути було стукіт не менше численних кроків, шум голосів, швидку біганину та гомін. Нарешті саме під собою він почув зловіщий, радісний крик вояка :

— Ось він! Ось він! Бачите, он там, з даху звисив ся, хоче спускати ся по ринві!

— Ось він, ось він, ось він! — кликало чим раз більше голосів у низу.

— Стій там, анї не руш ся! — крикнув грімким голосом до Панталахи капраль.

— Думаєш. — відповів йому так само Панталаха, — що мені тут так легко стояти, як тобі там на землі, дурню один!

Значить, усьо пропало! Тепер уже анї думати про втеку, коли ті там у низу похопились та побачили його. Аж тепер затремтів Панталаха, не зо страху перед тим, що його жде за втеку, але з жалю за знівеченим зусилем, що так гарно почалось, а так по дурному кінчить ся. Якась сліпа лютість почала клубити ся в його душі; перший раз почув утому в сугавах, почув, що руки його трясуть ся, що ось-ось висмикнеть ся йому з пальців та слаба підпора, якої вони держать ся, і що його тіло звішене в повітрі гримне в низ на подвір'є на кам'яний поміст. Щось немов кліщами стисло його за серце, але й сим разом він не стратив притомности. Добуваючи остан-

ніх сил, опираючись ліктями о ринву, він почав звільна підтягати в гору звішене з даху тіло, поки не станув у ринві колінами. Тепер уже був безпечний, упасти не міг так легко. Та власне в тій хвилі відчинило ся неподалік вікно від тюремного піддаша, з нього блиснуло світло ліхтарень, а в тім світлі замиготіли люди карабінів і показала ся на сам перед вусата голова ключника Спориша. Він в тій хвилі побачив Панталаху, що сидів на почіпки на крайочку даху. Панталасі видалось навіть, що чує шепіт молитви, якою та „гінча собака“ дякує Богу за те, що їй таки вдалось винюхати та догонити арештанта.

— Пес, нес! — шептав сам до себе Панталаха, і сліпа злість іще сильнійше почала приливати та клубити ся в його грудях.

— Панталахо! — крикнув майже благальним голосом ключник, вилазячи віконцем на дах і простягаючи руки до Панталахи, — бій ся Бога, чоловіче, що ти робиш? Чи не можеш уже спокійно відсидіти тої решти декрету?

— А вжеж не можу, коли тікаю! — відбуркнув понуро Панталаха.

— І що ти собі думаєш з тим утіканєм? Одинацять раз уже ти пробував щастя сею дорогою, і все тобі не вдає ся. Час би вже мати розум.

— Слухай, пане ключнику, — мовив Панталаха, все ще на крайочку даху, але підвівши ся на коліна. — Бачив ти коли, як хлопці

на сильце зловлять жовтогрудку, принесуть її до хати й пустять? Що вона робить? Летить що має сили до вікна і грим грудьми до шибки. Що вона тому винна, що шибка твердша від її грудий? Упаде майже без духа, полежить, відпочине, але скоро лише прийде троха до себе, зараз зриває ся на ново, облетить довкола хату тай знов грим до вікна. І так раз за разом, поки або сама не згине, або шибки не вибе. Знаєш що, пане ключнику! Піди лише та скажи тій жовтогрудці своє премудре слово час би вже раз мати розум!

— Алеж змилуй ся ти надімною, чоловіче, — скрикнув майже до болю зворушений ключник. — Хибаж я се від себе? Чиж я би не рад, аби кожному було добре на світі? Але що я пораджу? Служба не свій брат. Коли чоловік раз запряг ся, то мусить тягти.

— Скажи краще: Коли раз наняв ся за пса, то мушу бути псом від ніг до голови. Иди, йди, знаю я тебе! Я думав, що ти хоч у песій службі, а таки не перестав бути чоловіком. Але тепер бачу, що на тобі не лише песя ліберія, але що в тобі також песє серце!

Тимчасом з вікна слідом за ключником вилізло ще п'ять вояків із карабінами. Не маючи між собою ніякого коменданта крім ключника вони стояли на дащі мовчки й побоюючись, щоб у своїх тяжких чоботях не поховзнути ся по гладкім, споховастім бляшанім дащі.

— Ну, Панталахо, — мовив ключник, не зважаючи на його балаканє, — що там нам перечити ся, ходімо відси!

— Ідіть собі про мене хоч і до чорта всі враз! — сердито крикнув Панталаха, — мені й тут добре.

— Що? Аджеж не думаєш хиба, що ще здужаєш утекти?

— Що я думаю, се вже моя річ, але се тобі кажу, що відси не рушу ся. Тут мені добре.

— Чи ти здурів, чоловіче, чи що тобі таке? — крикнув ключник, виведений із терпцю сим безглуздом і безцільним упором, — але щож ти тут будеш робити на дасі?

— Вже я знаю, що буду робити, — відповів Панталаха.

— Ну, ну, не роби дурниць! — обізвав ся поважно, спокійно й рішучо ключник, — ходи сюди, підемо до казни! Вже я вставляю ся за тобою перед директором, щоб тебе за се не карали надто остро.

Сей аргумент, що мав заохотити Панталаху до піддання та уступлення з небезпечного становища на крайочку даху, вплинув на нього як раз противно. Згадка про кару, яка без огляду на те, чи мала, чи велика — неминуче ждала на нього за вчинок сеї ночі, разом з думкою про таку соромну невдачу була для

Панталахи тим, чим острога для сполошеного коня.

— Чорта з'їси, старий псе! — крикнув попадаючи в злість. — Чорта з'їси, заким мене побачиш у своїй проклятій казні.

— Алеж Панталахо, бій ся Бога, що ти говориш! Отям ся, вспокій ся! Ходи до нас!

— Ні, ходи ти до мене! — кричав Панталаха встаючи на ноги і випростовуючись, так що вояки розставлені в низу аж очі позажмурювали зо страху, думаючи, що сей божевільний ось-ось утратить рівновагу і впаде в низ коміть головою. — Хочеш мене мати, то ходи сюди! На, бери мене! Стрібуй!

І Панталаха простягнув руки до ключника, не роблячи ані кроку наперед.

— Ну, і щож, — мовив простодушно ключник, — коли сього хочеш доконче, то добре, піду до тебе. Не думай, що злякаю ся.

І ключник справді з цілим супокоем і рішучістю поступив пару кроків наперед по дасі в напрямі до Панталахи. Та в тій хвилі вояки зупинили його.

— Ні, пане, — мовив один із них. — Чи не бачите, що се чистий безум? По що вам нещастя? Позвольте лише нам, ми його зараз зловимо як пса на зашморг.

— Ага, прецінь ти злякав ся, стара собако! — кричав Панталаха до ключника, ба-

чучи, що сей не йде до нього. Слів вояка, вимовлених пошепки, він не міг зрозуміти.

— Панталахо, — мовив ключник, — іще раз тебе прошу, Богом сьвятим закликаю, не роби дурниць! Ходи!

— Піду, як мене відси поведете або понесете, — з диким завзятем говорив Панталаха.

— Ну, що там за торги такі? — кричав з низу капраль. — Чому не берете його?

— Коли не хоче дати ся добровільно! — крикнув один вояк.

— Але ми зараз будемо мати його в руках, — додав другий.

— Дідька лисого, не мене! — відкрикнув Панталаха.

Тимчасом один із вояків, звинний як білиця Гуцул, вернув по драбині на піддаше і приніс відтам довгий і міцний шнур, на яким розвішувано до сушення випране арештанське шматє. Сей шнур вояки зложили в зашморг подібний до того, яким ловлять коний у полонині, і по короткій нараді почали розходити ся по дасі, з різних боків півколесом з далека обступаючи Панталаху. Вчинили се головно в тій ціли, щоб розірвати його увагу, щоб не міг знати, відки впаде на нього фатальний зашморг. А сам шнур передано одному найсильнішому й найзручнішому воякови, який ішов по дасі, держачи його на поготові, але так скрито, що навіть соколине око Панталахи

в сутїни не могло добачити засїдки. Він знав лише, що щось воно йому грозить і що той маневр вояків має метою обскочити та захопити його особу. Хоча на своїм небезпечнім становищі він чув себе нетикальним, то все таки се маневрованє вояків іще дужше розлютило його.

— Ну, щож, ти старий псе! — кричав він до ключника, — не йдеш сам до мене, але думаєш зловити мене якимось підступом? Богом тобі присягаю ся, що пуста твоя робота. Краще дайте менї спокій і йдїть собі геть відси, коли не хочете дійти зо мною до якого нещастя.

— Алеж Панталахо, — вговорював його ключник, — аджеж ти розумний чоловік, не дитина, і знаєш, що се не може так бути, що ми не можемо вернути без тебе. Краще піддай ся добровільно.

— А коли менї не хоче ся! Коли підете відси геть і тамтим у низу велите віддалити ся, то я може ще надумаю ся й верну, а як нї, то нї.

— Чи ти збожеволїв, Панталахо! — скрикнув ключник, не на жарт обурений тою безличністю арештанта, що сам завинив і ще сьміє ставити якісь умови. Та в тїй хвилї вояк уоружений зашморгом, наблизивши ся до Панталахи на кілька кроків, станув і блискавичним рухом закинув на нього шнур.

— Га! — ревноу Панталаха, та більше не міг крикнути нічого. Зашморг ухопив його за шию і вояк другим прудким рухом затягнув вузол і стиснув йому горло так, що Панталасі відразу сперло дух у груди.

— Пусти! — хрипів він до вояка, хапаючи обома руками за шнур і силкуючи ся звільнити поперед усього зашморг на шії.

— До мене! До мене! Держіть! — кричав вояк, широко розставивши ноги і ховзаючись по дасі.

Та заким вояки здужали прискочити і вхопити свого товариша, вже Панталаха що сили торгнув за шнур, вояк стратив рівновагу і покотив ся по спохові даху. Рівночасно стратив рівновагу й Панталаха, і оба супірники з одним проразливим окриком злетіли з даху і гримнули на подвірє. Панталаха впав лицем до помоста і розтріскавши собі голову відразу став небіжчиком. Натомісь вояк упавши боком на його тіло, крім вивихнення лівої руки та значного перестрашу не поніс ніякого ушкодження.

— Во ім'я Отця і Сина і сьвятого Духа — булькотів він устаючи та стогнучи, — а то злодюга!

Хоч і як не до сьміху було воякам усталеним рядом на подвірю, сьвідкам тої сцени на високім дасі та в повітрі, то все таки деякі нехотя зареготали ся з нервового передра-

знєня, почувши ті слова свого товариша, майже чудом уратованого від смерти. А коли переконали ся, що йому майже зовсім нічого не стало ся, запанувала в їх крузі велика радість, а капраль обіцяв уратованому неминучу похвалу за такий смілий учинок. На трупа Панталахи ніхто не звертав уваги. Що значив якийсь там злодюга? І так їх за багато на світі. Туди йому й дорога! Лиш уратований вояк, не можучи ще отямити ся зо страху, прискочив до скривавленого трупа і копаючи його раз по раз люто чобітьми в бік, у груди то в плечі кричав за кожним разом :

— А ти злодюго! А ти розбійнику! На маєш! маєш! маєш! Щоб знав, як утікати другий раз!

Тимчасом увесь кримінал був заалармований звісткою про втеку Панталахи і про страшний випадок на дасі. Довкола трупа Панталахи зібрали ся стражники, вояки, навіть не мале число арештантів із тих, що мали привілей свобідно ходити по подвірю. Прийшов нарешті й директор, киваючи головою та розводячи руками.

— Но, Панталаха, — мовив він зупинивши ся над окривавленим, теплим іще трупом, — відіш, чого-с се доробіль! Я ті повідаль: сидіть тихо! Я то пророковаль, же се с тебою зле

скончі. А ти заєдно своє! Маш тепер, я ті тому не вінен!

Прийшов на кінці, злізши з даху, також ключник Спориш, блідий, холодний і безтямний, і довго, довго вдивляв ся в кроваве, до непізнання розторощене лице Панталахи. На тому лиці лиш очі, обдерті з повік, величезні й непорушні, бачилось, гляділи на нього з виразом безмежного страху і якогось страшенного, кровавого докору. В його вухах раз у раз іще гучали сердиті слова Панталахи: „Я думав, що хоч у песій службі, та таки не перестав бути чоловіком. Але тепер бачу, що на тобі не лише песя ліберія, але в тобі також песє серце!“ І бідний ключник затремтів усім тілом. Кілька разів силкував ся відвернути очі від страшного виду того лиця, але не міг. Щось немов приковувало його до того трупа, до тих страшних очей. Аж коли на розказ директора два арештанти взяли трупа на носилки і понесли до тюремної трупарні, минула ся й змора, що дусила Спориша і він зітхнувши глибоко та перехрестивши ся пішов до своєї служби.

VI.

Першим завданням тої служби було: вислідити, яким способом доконав Панталаха тої своєї остатньої втеки. Директор поспішив до трупарні, щоб бути присутним при роздяганю трупа, а ключника післав зробити ревізію в казні.

Був імлистий і понурий ранок, у казні було ще майже зовсім темно. Та про те Прокіп по відході ключника не лягав уже спати, але сївши на серед казні бавився дзвонячи порізаними кусниками штаби о верхняк печі, що лежав перед ним обернений до гори крисами. Нараз пригадав собі щось, кинув шматки штаби і схопивши ся з помоста плеснув у долоні та кинув ся до своєї постелі, застромив руку під тверду солом'яну подушку, подібну до грубої, чотиригранної паляниці, і почав пильно нишпорити під нею. Як же врадував ся, коли

під подушкою справді знайшов обі половинки розрізаного і випорожненого срібного ринського, що їх положив там для нього Панталаха! Аж підскочив з радости, а його вибалушені очі заіскрилися як у kota. Сів на тапчані і почав дзвонити тими блискучими цяцьками одною о другу, пускав їх щоб катуляли ся по допомості і як дитина плескав у долоні, коли срібні плитки описували по дошці гарні слимаковаті закрути та колісця.

Бавив ся так досить довго, та нарешті його занудила одностайність тої забави, а жолудок почав допоминати ся свого права. Була вже осьма; арештантам по иньших казнях роздавали сніданє — рідку горохову зупу. Покинувши оба срібні кружечки на тапчані Прокіп притулив лице до візитирки і надслухував, чи швидко кухарі наближать ся до нього. Знав бідолаха, що йому його порцію дають звичайно на самім остатку, коли зупи в кітлі вже давно не стало і кухарі другий раз уже піділляли теплою водою гущу з недоварених горошин та лушпини, що була на дні, і розбовталя се при помочи великого мідяного черпака. Правда, поки в казні жив Панталаха, подавали сюди сніданє та обід на сам перед; арештанти дбали про свого майстра, догджували йому, то вже розумієть ся, що й дурний Прокіп при сьому мав ся добре. Але бідний ідіот мав коротку память, забув, що Пан-

талахи вже нема в казні, не знав і не цікавий був знати, що стало ся з ним; почував лише голод та нетерплячку, чому се не приносять сніданя?

Хвилю стояв тихо притулений до дверей і слухав; далі почав хрупотіти зубами і гарчати як пес, чуючи, що арештанти, розносячи сніданє, не кваплять ся до нього і розмовляють щось голосно на корідорі. Нарешті що сили почав гримати п'ястуками й ногами о двері. Якийсь час ніхто не озивав ся і не приходив, от тим то Прокіп не переставав гримати до дверей чим раз сильнійше. Та нараз забряжчала колодка, заскреготав замок, застукали залізні ретязі при дверех казні, і Прокіп мов опечений відскочив від дверей. Вони відчинили ся і ввійшов ключник Спориш у товаристві ще одного дозорця.

— Чого гримаєш? — суворо запитав Прокіпа Спориш.

— Я... я... ні — відповів Прокіп кулячи ся, ніби для одержання ударів. — Я... я... сплю.

— Спиш? А хтож так до дверей гуркоче?

— Та бо я... я хочу їсти.

— А наїв ся-б ти смоли горячої, тумане! — крикнув другий дозорець. — Повісити тебе варто, а не їсти тобі дати. А не міг ти в ночи отак загримати до дверей, заким той злодій штаби на печи поперерізував?

Спориш тимчасом кинув оком по казні і в першій хвилі побачив два срібні кружечки, покинені на Прокоповім тапчані. Вхопив їх, оглянув і весь задеревів; від разу пізнав половинки того самого срібного ринського, який він учора дав Панталасі, від разу догадав ся звязку сього ринського з утекою Панталахи.

— А се що? — запитав Прокопа, показуючи йому кружечки.

— Се моє! — крикнув плаксиво Прокіп і простягнув руки до блискучих цяцьок. — Віддайте мені, се моє!

— Твоє? А відки ти маєш се? Хто тобі се дав?

Прокіп станув широко роззявивши рота, не знав, що відповісти на се питанє. Пригадав собі острий заказ Панталахи і тремтів при самій думці про те, що сей „нанашко“ може виконати свою страшну погрозу, значить, може якимось чудом винести його з отсих мурів і занести до дому родичів, де його били, поштуркували та морили голодом і де йому було далеко гірше, ніж тут у криміналі.

— Говори, хто тобі се дав! — крикнув йому над самим вухом дозорець і скріпив своє питанє сильним бухняком, виміреним у Прокопові плечі.

— Йой-йой-йой! — запищав Прокіп, скупив ся як уперед і закрити лице руками.

— Ну, скажи, скажи, хто тобі се дав, — мовив лагідно Спориш, знаючи, що строгістю від сього ідіота нічого не дібе ся. — Скажи, не бій ся, нічого тобі за се не буде.

— Ага, не буде? — хлипаючи промовив Прокіп.

— Я-ж тобі говорю, що тебе навіть пальцем не торкну ся.

— Е, ви, я вас не бою ся, — мовив ідіот осьмілившись ласкавістю Спориша.

— Ну, а когож ти боїш ся?

— Панталахи.

— Панталахи? А щож він може зробити тобі?

— Візьме мене звідси і занесе до тата.

Оба дозорці розсьміяли ся на такий доказ.

— Га, га, га! Чи бачив хто, чого сей дурень боїть ся! — мовив дозорець. — То иньший утікає звідси, щоб дістати ся до дому, а сей боїть ся, щоб його хто не викрав із криміналу та не заніс до дому.

Але Спориш промовив поважно:

— Ну, ну, не бій ся, дурний, Панталаха вже тобі не зробить нічого.

— Ага, не зробить? А ви по чім знаєте, що не зробить? — мовив Прокіп обтираючи сльози рукавом.

— Бо його вже нема на сьвітї.

— А деж він?

— У трупарні.

— А він там що робить?

— Що має робити, лежить. Хиба не знаєш, що впав із даху і забив ся на смерть?

— Е, а може він іще й з трупарні втече?

Знов засьміяли ся дозорці над дурнотою Прокопа, але Спориш знав, що з ідіотом треба говорити його мовою, і мовив далі поважно:

— Не бій ся, звідтам уже не втече. Ще сьогодні прийдуть дохторі, відріжуть йому голову, руки, ноги, ну, а без них то як же він утече?

Прокіп витріщив очі на ключника, мов не міг зразу няти йому віри, а нарешті захитав ся голосно.

— Гі, гі, гі! Будуть різати Панталаху як кабана! І живіт йому розпорють?

— І живіт розпорють.

— Гі, гі, гі! А мене пустять подивити ся?

— А вжеж, а вжеж! Я сам тебе поведу. Лише скажи мені, хто тобі дав отсе?

Прокіп немов засоромлений похилив лице до землі і закрив очі рукавом.

— Я... я не знаю.

— Говори до дурня! — скрикнув дозорець, виведений із терпцю тим глупим упором.

— Чомуж не скажеш відразу, що Панталаха?

— Ну, скажи, скажи! — мовив Спориш.

— Панталаха дав, правда?

— Панталаха

— Ну, так, то добре. А за що він дав тобі се?

— За що? За ні за що. За те, щоб я спав у ночі.

— Ага! А не казав тобі, щоб ти нікому нічого не говорив?

— Казав.

— А не казав тобі, відки він дістав сю забавку?

— Казав.

— А відки? — запитав цікаво ключник. Він тремтів при самій думці, що Панталаха міг сказати отьому дурневи, що дістав того ринського від Спориша. — Ну відки він дістав її?

— Від сьвятого Миколая.

— Що? Від сьвятого Миколая?

— Ну, так, — мовив осьмілений Прокіп. — Сьвятий Миколай прийшов до нього і мовить: „Не плач, Панталахо! Били тебе пани за те, що ти втікав. Маєш ось тут ключове зіле, воно тобі всі замки відчинить, і ти знов утечеш“. А Панталаха прийшов до казні дуже веселий. На сам перед хотів мене з'їсти, а потім розколов се на дві половинки і видобув відтам ключове зіле.

— Якеж то було зіле?

— О, гарне! Таке синеньке, а тоненьке, а довге, довге. Тут у тім лежало скручене. А потім Панталаха мовить до мене: „Дам тобі

се, але щоб ти в ночі спав; нехай тут і громи бють, не сьмієш пробудити ся. І щоб ти не знати що чув або бачив, то не сьмієш чути ані бачити нічого і сїнько“.

Спориш відітхнув свободнійше. Очевидне діло, Панталаха не зрадив його перед Прокопом. Дурень нічого не знав про те, що се він дав злодієви того ринського, значить, можна буде вийти чистим із сеї поганої історії. Бідний ключник аж дебелїв, скільки разів подумав, що як би не обачність Панталахи та не тумановатість Прокопа, то історія з тим ринським могла-б була навести на нього велику біду, втрату служби а може навіть і кримінал. З облекшеним серцем випитував отже Прокопа далі, що робив Панталаха вечером, що робив у ночі, як утікав. Та швидко показало ся, що Прокіп дуже мало знав про се все.

— Вечером нанашко Панталаха скакав на одній нозі, потім поліз під тапчан і знайшов там щось, потім лазив на вікно, потім майстрував щось, потім краяв мій хлїб, але не їв, а потім... потім я заснув і не чув уже нічого більше.

— Ну, а не мовив тобі Панталаха, — запитав Прокопа другий дозорець — який то сьвятий Миколай дав йому те ключове зіле?

— Який сьвятий Миколай? — повторив дивуючись Прокіп і витріщив очі. — Сьвятий

Миколай, то що в церкві на образі намальований..

— Ну, а відки він узяв ся тут?

— Сього не знаю. Прийшов.

— А коли-ж то він дав се Панталасі?

— Як його вибили, тоді йому дав.

— А не мовив тобі Панталаха, як виглядав той сьвятий Миколай?

— Не мовив нічого.

Ясне діло: від Прокопа годі було дізнати ся щось більше. Почали дозорці ревідувати казню, перетрясати сінники, заглядати до кожної шпарки, до кожної щілинки, і справді їм удалось повіднаходити багато всяких металевих предметів: бляшок, дротиків, штабок, шматочків міді і т. н. Але нічого такого, що моглоб навести на який дальший слід. Усі від давна знали, що Панталаха не лише працює в шлюсарській „лябаторні“, але також у казні вчиробляє різні предмети, то й ніколи не забираю у нього при ревізіях дрібних та нешкідливих предметів, так що й тепер дозорці не здивували ся, познаходивши їх стільки в його схованках.

Утомивши ся безплідною шуканиною вже забирали ся до виходу, коли в тім Прокіп, що підчас усеї ревізії скулений і недвижний сидів на своїм тапчані, нараз ісхопив ся й заступив дорогу Споришеви простягаючи до нього обі руки.

— А ти чого хочеш? — запитав його ключник.

— Віддайте мені те... моє! — мовив Прокіп.

— Що тобі маю віддати?

— А тото... таке гарне, що мені дав Панталаха.

— Іди, безуме! — сердито буркнув Спорш. — Аджеж мушу показати се директорови.

— А він мені віддасть?

— Або я знаю?

— А... а... але ви прецінь обіцяли мені віддати, — відповів Прокіп.

— Ну, щож із того, що обіцяв, коли не можу.

— Але я вам за те оповів, що мені сказав Панталаха! — мовив Прокіп підносячи голос.

— Се ти добре зробив, — мовив Спорш, — але я не можу тобі віддати отсього. Бо бачиш, коли се Панталасї дав сьвятий Миколай — розумієш? — то треба се показати попови, щоб він пізнав, чи се на правду від сьвятого Миколоая, чи може Панталаха так брехав.

— Коли-ж бо я не хочу показувати попови! — закричав Прокіп. — Не хочу попови! Під мені не віддасть, ще й язик уріже. Не хочу попови. Віддайте мені! Се моє!

— Іди геть! — крикнув виведений із терпцю дозорець і вхопивши Прокона за плечі

штовхнув його так сильно до середини казні, що бідний ідіот, спотикнувшись о залізний обруч, усе ще розкинений на помості, впав з розхрещеними руками на лице і розквасив собі ніс до помоста. Заверещав як дитина, та поки встав, уже двері казні були замкнені.

Він прискочив до візитирки, верещачи з болю й лютости:

— Віддайте мені! Віддайте мені! То моє!

І товк кулаками до дверей.

— А не будеш ти там тихо? Хочеш, щоб я прийшов до тебе з тріпачкою? — крикнув у відповідь йому дозорець із коридора.

Прокіп затих — обтираючи рукавом кров, що капала з носа. Тюремна тріпачка була йому надто добре знайома і він не хотів коштувати її солодоців. Заціпив зуби, щоб не плакати, а в його голові почали миготіти безумні плями піметн.

— Ага, одурив мене! — гарчав Прокіп грозючи п'ястуками до дверей. — Чекай, я тобі покажу!

Аж зубами заскреготав і босими ногами о поміст затував з лютости.

— Що я йому зроблю? — воркотів сам до себе, сюди й туди нипаючи по казні. — Візьму сокиру і розрубав йому голову. Так, нехай попам'ятає Прокопа! Або ще ліпше: як будуть варити в кухні кашу в тім великім кітлі, а він буде стояти обік, набираючи огню

до люльки, а я тихенько-тихенько зайду з заду, вхоплю його за ноги тай бух до кітла. Ха, ха, ха! Нехай варить ся! А яка буде каша смачна, заправлена Споришем! Або ні, візьму його, як буде спати, звяжу за ноги тай повішу стрімголов на банти. Нехай у димі коптить ся як свиняче сало. Або розпечу в кухні гачок, а скоро він прийде, а я розпеченим гачком штурк йому в очи!

Його вбога фантазія гуляла по ріжних нетрах та любиувала ся тими жорстокостями, недбаючи про те, що вони в його положеню були всі неможливі. Ті думки були йому розривкою; за ними він забув дійсність, забув те, що перед хвилию так боліло та дратувало його. Ще сльози тремтіли на його віях а на носі не обсохла розмазана кров, а душа його вже заспокоїлась і перейшла Бог зна до яких посторонніх предметів. Та якась лиха доля не дала зовеім загоїтись та заструнитись його душевній рані.

Не минула й година, коли казня знов відчинила ся і в дверех показав ся Спориш. Його образ від разу відновив у Прокоповій душі весь біль і всю ненависть. Він німо, але з виразом дикої злоби з підлоба глядів на ключника.

— Ану, вставай і забирай ся відси! — крикнув Спориш.

— Куди? — буркнув Прокіп.

— Марш до кухні. Тут мусять майстри направити піч. Ану, живо!

В кухні порались чотири кухарі, декретові арештанти, народ веселий і жартливий. Вони почали розпитувати Прокопа про пригоди минулої ночі, а його глуповаті оповідання ввели їх у добрий гумор. Бачучи сліди крови на Прокоповім лиці один кухарь запитав його, що се в нього таке, і Прокіп сердито розповів про свою пригоду зі Споришом, про те, як ключник обдурив його, забрав йому таке ладне блискальце, дарунок Панталахи, і ще й пхнув його так, що він розбив собі ніс.

— Бійте ся Бога! — скрикнув з гумористичним жахом один кухарь. — І він мав Бога в серці, щоб отак скривдити тебе!

— І не хотів тобі віддати того, що твоє? — допитував другий.

— Не хотів! — крізь сльози мовив Прокіп.

— Іди до директора та поскарж ся на нього! — радив третій.

— А може ліпше до самого прокуратора! — поправив четвертий. — Прокуратор старший від директора.

— Не хочу до директора! — плаксиво відповів Прокіп. — Директор не добрий! Директор до казенки посадить.

— Так, синку, так! — піддержував його один кухарь. — Плюй на директора! До прокуратора вдай ся! Той тобі догодить.

— Не хочу до креператора! — скрикнув Прокіп, у якого слово „креператор“ вязало ся зі словом „креперувати“ і значило щось нечувано страшне та грізне.

— І я так кажу! — мовив другий кухарь. — Сам собі справу зроби! Або то ти не потрафиш? Щоб ти собі з таким ключником не дав ради?

— Морду йому набий!

— Очи йому видри! — піддав другий.

— Візьми його за одну ногу, другу приступи і розідри його на двоє, як жабу, — підправив третій.

Прокіп слухав з роззявленим ротом і дивувався, як се йому нічого подібного перед тим не прийшло до голови. Наївши ся він почав ходити по просторій, на пів темній кухні, цікаво зазираючи в кожний кут, вишукуючи про значінє каждої, найзвичайнішої річи і одержуючи на кожде питанє від жартливих кухарів найдивоглядніші відповіді.

— Ай-яй-яй! — закричав нараз Прокіп сплеснувши в долоні, побачивши на лавочці дві свіжо зарізані гуски, з яких одна мала бути спечена для пана директора, а друга зварена на росіл для хорих у тюремнім шпиталі.
— А се що таке?

— Хиба не бачиш, що бузьки? — мовив один кухарь.

— Бузьки? А вони що тут роблять?

— Прилетіли до нас у гостину.

— Ей, не правда! — мовив усьміхаючись Прокіп. — Адже я знаю, що се гуси.

— Так? Знаєш? А в такому разі мусиш знати, що їм належить ся.

— Що... що.. їм належить ся? А щож їм належить ся?

— Маєш зараз тут сісти і скубти.

— Добре! — радісно мовив Прокіп. — Я люблю скубти. Але піре буде моє.

— А по що тобі піря, роззяво?

— Буду бавити ся.

— Чи ти стік ся? А хтож пірем бавить ся?

— Ну, то я не хочу скубти.

— Але скуби, скуби! Дістанеш піря скільки захочеш, можемо тобі навіть із піря борщ ізварити.

— Ні, не хочу з піря борщу, — рішучо відповів Прокіп, скубучи гуску. — Але пірце собі візьму. Я так гарно вмію пірцем бавити ся! Воно так ладно грає!.. Мене нанашко Панталаха навчив. Ай, то буде чудово!

Аж над вечером піч була окована і Прокіп обскубши гусей та проспавши ся в кухні вернув до своєї казні.

VII.

У своїм самотнім покоїку на другім поверсі одної старої камениці, положеної біля вузької та брудної вулиці не далеко Бригідок*) ключник Спориш кинув ся на своє старе крісло і похиливши голову на груди сидів так довго в німій задумі. Сумерки вже западали, а в його вузькій, голій кімнатці, що виходила вікном на тісне та глибоке як криниця подвір'я, було вже на пів темно. Від самого полудня, коли на цілу добу став вільним від служби і покинув мури в'язниці, чув себе якимсь не своїм, а чим ближше до вечера, тим дужше зростав його неспокій.

Розумієть ся само собою, що страшна пригода минулої ночі зробила на нього дуже сильне вражінє, тим сильнійше, що був собі

*) Так називає ся львівська тюрма при Казимірівській вул., колишній монастирь монахинь ордена св. Бригіди.

чоловік наскрізь чесний, у якім служба й військова карність не здужали заглушити чисто людського чуття, а надто склонний до задуми й меланхолії, вразливий більше, ніж се годилося чоловікови, що мусів заробляти на хліб насущний сповнюванем „песької служби“.

Ах, та тюремна служба! Те вічне дозороване людей як череди, вічне лажене по кишнях та пазухах, вічне ревідоване, нишпорене, надслухуване та ходжене на пальцях! Вічне підглядане тих здичілих, споганених зопсуетем, пристрастями або духовою хворобою лиць, підслухуване розмов цинічних або роздираючих своєю страшенною простотою! Вічне віддихане важкою, затроєною атмосферою тюрми, затухлих стін, темних коридорів і вонючих, перелюднених казень! Вічне слухане обопільних оскаржень, дрібних та тим нікчемнійших доносів, лайок та проклять! Вічний вид повзання перед властю, сцен брутальної самоволі, топтання людської гідності там, де тої гідності не раз лишилась лиш маленька іскорка, яку-б одначе лагідним подувом можна ще було роздути на живе, гарне полум'я! Ах, та проклята тюремна служба!

Спориш чув себе глибоко нещасливим майже від першої хвилі свого вступлення в сю службу, чув себе й сам в'язнем, засудженим без вини на досмертну в'язницю, і з тим самим важким та болючим почутєм отсе вже

двацять літ двигав своє ярмо. Бо й щож мав робити на тім божім сьвітї? Взятий до війська від рілі, вислужив при лінії одним тягом дванацять літ, не маючи ніяких звісток із дому. Коли вернув у своє село, не застав уже родичів при житю і довідав ся, що батько перед смертю наслідком якоїсь лихої пригоди був змушений продати половину ґрунту. Другу половину засїв молодший брат Споришів; вона обіймала всього-на-всього шість моргів немудрої підгірської землі. Що з тим робити? Брат у розмові зі Споришом натякнув про поділ, але Спориш знав добре, що сей натяк був зроблений майже зі слізми на очах: не уста братові, але судорожно перекривлені обриси лица, тремтячий голос і слізми затемнені очі говорили виразно:

— Оба будемо жебраками!

Спориш зрозумів ту мову без слів і обіймаючи брата мовив:

— Бідний брате, знаю я, що в тебе на душі! Не потребуєш говорити мені більше. Бачу й сам, як тяжко ти бідуєш і на тих шістьох моргах, а щож то ще було би на трьох! Але щож ти собі думаєш про мене? Чи ж мав би я сумління обдирати тебе й твоїх дітей? І на що придав ся б мені твій ґрунт? За час дванацятилітньої військової служби відвик я від праці на рілі, а тепер бачу, що воно й добре так стало ся, бо на чім же тут і робити?

Знаєш що, лишай ся сам на тій батьківщині, і нехай тобі Бог помагає, а я піду звідки прийшов, буду далі вік свій збувати в цісарській службі.

І мовлячи се втиснув брату в жменю всі гроші, які в часі своєї військової служби наскладав був на своє нове господарство, цілих чотирьох ринських, а сам спакував свої вбогі манатки, пішов знов до військової коменди і замельдувався, що хоче служити другу капітуляцію, себто других дванацять літ. А що був у службі пильний і точний, чесний і загальнолюблений, що мав особливий дар власне до вчування свіжо набраних рекрутів військової муштри без звичайного в тих часах мордовання та катовання, то прийнято його радо, авансовано на фірера, а потім навіть на фельдфебля. Так вислужив Спориш других дванацять літ.

Тимчасом його брат не викараскавши ся з нужди вмер, дрібні діти розійшли ся по світі. Батьківщину розшарпали чужі люди, — що було чинити старому, вислуженому воякови? До ніякої фахової праці не був здібний, до женьячки не мав ані охоти, ані літ уже, ані відповідних засобів, — трафилась йому урядова служба, служба тюремного дозорця, ось він і прийняв її хоч і не радо — прийняв, бо не було в чім вибврати.

Від тої пори минуло двадцять літ. Спориш постарів ся, посумнів. Виходячи з тюремних

мурів, зі служби, оминав людей, пересиджуючи цілими днями в своїй одинокій кімнатці на другім поверсі, або, коли позволяла погода, відбуваючи далекі марші за місто, в поле, в ліси. Тут лише віддихав вільніше, напоював зір і серце красою природи. А вечером ішов до Нафтули, сідав сам один у темнім закутку і мовчки випивав кухоль пива. Хозяйка, у якій жив і яка варила йому їсти, не докучала йому своїм товариством, от і мав Спорш досить часу віддавати ся своїм думкам, а ті думки чим далі тим більше робили ся сумні й понурі. Згадував свою молодість уже майже забуту — тепер вона видавалася йому щасливою, хоча на ділі була зовсім не блискуча. Згадував довгі літа військової служби, важкі труди, мізерні пригоди, переважно на варті спомину, дрібні секатури старшини, дрібні радощі і великі смутки та турботи з дрібних причин. Згадував нарешті довгі літа своєї тюремної служби: ніби непереривна сіра та холодна хмара перелітали по над ним усі ті літа.

— Страчене житє! Несе житє! — зітхав ключник і почував чим раз більше обридженя до того житя й до себе самого.

Та сьогодні особливо ті прикрі почутя змогли ся до високого ступня. Кроваве, розгорщене до непізнання лице Панталахи ненастанно стояло перед його очима, сверлючи його нутро якимся страшенним докором, бунтувало

кров у його жилах, відбирало йому спокій, апетит, пообіднй сон. Хоча був голоден, то то про те засївши в полудне до стола не міг їсти нічого, а сам вид мяса доводив його мало що не до зомління.

Та найтяжшим, найбільше кровавим докором шуміли в його вухах остатні слова Панталахи: „Я думав, що на тобі лише песя ліберія, а тепер бачу, що в тобі також песе серце“. В першій хвилі ті слова не дуже зворушили Спориша, радше заболіли його, як несправедливий закид. Та коли Панталаха впав із даху, коли з його розторощеного лица смерть заглянула в очи Споришови своїм небрежливим, грізним зором, тоді ті слова збудили в його душі зовсім инший, далеко глубший відгомін. А сей відгомін протягом цілого пополудня не втихав, а гудів на тисячі тонів, міцнів як віщун недалекої бурі.

Бо й справді, за щож погиб такою страшною смертю Панталаха? За те, що рвав ся до втеки. Та хибаж се така велика провина? Закон не вважає її ніяким злочином, але хиба якимсь дрібним переступом, а навіть варварський „домашній порядок“, що панує в тюрмі, хоч карає його остро, то про те не карає смертю. І щож би було стало ся, як би Панталаха був утік? Чи потерпів би хто через се яку шкоду? Ні! Бо коли би Панталаха захотів був лишити ся в Галичині, то певно швидко його знов би

зловлено і посаджено в тюрмі. А колиб йому було вдало ся втекти за границю, розпочати жите серед иньшої обстанови, то хто знає, чи не був би ще з нього виробив ся чесний і позиточний чоловік. А коли й ні, то був би собі згинув без нього, був би пропав без вісти. Чи ж мусів доконче він, Спориш, так або инакше, на старі літа вмочити руки в людській крові, взяти на свою душу людське жите?

О, так! не було ніякіснького сумніву — він і ніхто иньший, лише він був винен смерти Панталахи. Аджеж се він у своїй заслїпленій глупоті дав йому в руки знаряд, який у руках Панталахи сам немов напрошував ся, щоб його ужити на виконанє нового плану втеки. Погроза „казенки“ прискорила те виконанє. І зовсім не полєкшало на сумлїню в Спориша, коли якийсь голос шепнув йому, що прецінь же він не знав того, що в тім нещаснім срібнім ринськїм була схована пилка. Тай не в тім його головна вина, що показав ся занадто добродушним, але в тім, що безпосередно потім показав ся так глупо та безцільно жорстоким. О, бож він пригадує собі, що думка про можливу пробу втеки Панталахи мигнула в його голові зараз у першій хвилі, коли крізь сон почув тоненьке гарчанє пилки, що перерізувала зелїзнї штаби. Треба було в тій хвилі роздумати сю справу по людськи, сказати собі самому: „Ну, щож, пробуй, бо твоє положене

справді важке, я не буду тобі ставати на перешкоді. Міг заснути спокійно, твердо, і не чути нічого так само, як не чув вояк. Навіть той стук у комині та брязкіт у казні Панталахи міг витолкувати воякови як щось зовсім звичайне й невинне — і Панталаха мав би досить часу для втеки. А коли б рано була викрила ся його втека, то ключникови та вартовому воякови крім дрібних неприємностей, протоколів та упімнень не було би нічого стало ся. А за те Спориш не був би мав на сумлінню смерти чоловіка!

Тай ще якого чоловіка! Злодій, злодій! — говорять усі здвигаючи плечима. Споришеви не лишила ся навіть така вимівка. Занадто глибоко зазирнув він у душу того чоловіка, щоб не пересвідчити ся, що під грубою корою зопсута крили ся в його душі багаті золоті жили чесних і людських почувань, сильної волі й енергії. Чим дов довше роздумував Спориш, тим більшу пошану для Панталахи збуджувало в ньому поперед усього власне отсе хоробливе, егзальтоване бажанє свободи, той дивний одур, що попихав сього чоловіка на очевидну загибель, до напрозпучливійших кроків. Аджеж із таких людей при иньших обставинах виробляють ся славні воєводи, генерали та герої, винахідники нових стежок, що ведуть цілі народи до побід і слави!

— А все таки я сповнив лише свій обов'язок, алярмуючи сторожу та гонячи втікача, — шептав у ньому якийсь голос.

О горе! Сей шепіт не то що не впокоїв його, але навпаки, відригнув ся в душі як безкөнечна гіркість. Він почув сором за своє людське вство, що дало себе знпзити в ярмо власне такого обов'язку.

— Пес, пес! Так, Панталаха мав рацію! — зітхнув Спориш, і не дожидуючи вечері пішов до Нафтули. Та й тут він не заповав ніякої пільги. Засївши в своїм звичайнім куточку він підзорливим оком озирав ся довкола, чи люди не показують на нього пальцями; прислухував ся розмовам, чи не згадують про нього. Панталаха справді й сьогодні був темою всіх розговорів: його втека і смерть були описані в газетах, були великою новиною дня. Наперекір своєму сподіваню ключник почув голоси симпатичні для помершого — здавало ся, що всі забули про його крадіжи, — в пам'яті лишили ся лише його ненастанні шалені пориви до свободи, що нарешті були причиною його смерти, його сьмілість та геніяльність у винаходженю способів до втеки. З другого боку ніхто не осуджував сторожі ані ключника — сповнили свій обов'язок. При однім столі зроблено навіть складку для вояка, що разом із Панталахою впав із даху та лишив ся живий.

Все те зацікавлювало і по троха навіть успокоювало Спориша. Та коли потім вернув до дому, чув, що не засне в ночі і лякав ся своєї власної постелі: йому здавало ся, що в нічній пітьмі знайде обік себе холодного, кровавого Панталаху з розторощеним лицем і з величезними, обдертими з повік очима. Наважив ся не лягати спати і цілу ніч просидіти в кріслі, а тільки над раном лягти на сон, коли ясне сонце порозгонює кроваві мари.

Але і в кріслі дрімаючи він не міг знайти супокою. Пручав ся, кричав; раз його кидало в холодну дрож, то знов обливав ся потом. Найменший шелест перемінював ся в його сонній уяві на острє, свистюче гарчанє, і при тім відголосі він за кожним разом зривав ся мов опарений.

VIII.

Спориш мав нічну службу. Замикаючи на ніч тюремні казні він зайшов і до Прокопової цюпи, тої самої, відки перед добою втік Панталаха. Прокіп лежав на своїм тапчані, лицем обернений до стіни, і якось сердито загарчав побачивши Спориша. І коли ключник стоячи на серед казні підняв у гору лампу оглядаючи стіни, а потім схилив ся і заглядав по кутах по під тапчани, як се було його обов'язком, Прокіп неспокійно кидав ся на своїм місці, то знов кулив ся як кіт, що готує ся до скоку. В очах ідіота меркотіла скажена ненависть. Але Спориш не звернув на се уваги. Що значив для нього німий гнів ідіота супроти тих невідступних думок та гризот, що клубили ся в його нутрі та підгризали його супокій?

Позамикавши казні Спориш відітхнув свободнійше і попрощавши ся з другим ключником,

що доси від учора мав дижур, лишив ся сам у коридорі. З вартівні власне заводжено сюди нічну сторожу, і Спориш пройшов ся по коридорі, поки капраль на місці дав воякови півголосом відповідну інструкцію.

З тривогою й неспокоєм дожидав Спориш сеї ночі. Якесь темне прочутє говорило йому, що вона не буде спокійна, що тут, на тім місці, де ще перед добою жив і з такою силою волі напинав ся Панталаха, мусять бути найсильніші й найсвіжіші згадки про нього та сліди його зусилля. Спориш, старий вояк, не вірив у духів та в привиди, і не з того боку бояв ся якихось прикrostий. Він бояв ся власного нутра, власної душі, розстроєної вчорашніми вражіннями та рефлексіями. Бояв ся сну і постановив собі не спати всю ніч, ходити по коридорі, балакати з вартовим вояком і в загальї робити що можна, щоб не допускати собі до голови ніяких зайвих, важких думок.

Та ба, ся постанова не зовсім удалась йому. Вояк поставлений на варті був простий селянин, новобранець, отяжілий, мовчазливий і трохи тупий та не говіркий. Утруджений цілоденною муштрою він у ночі хотів спати і тому ледво пів години додержував компанії Споришеви, терпеливо слухаючи, що сей оповідав йому про свою військову службу, та лише десь колись втручуючи від себе одно-друге слівце. Нарешті він по просту попросив Спо-

риша, щоб дозволив йому передрімати ся пів години, бо його сон ломить. Бідному ключникови ніщо було й діяти. От він засів на паці, як тої памятної ночі, коли тікав Панталаха, і мовчки вдвляв ся в чорне гирло корідора, завидливо зиркаючи часом на вояка, що тут же обік нього, опертий на карабіні заснув майже в одній хвилині.

Так минуло може з десять мінут мертвої, сонної тиші, коли в тім нараз Споріш затремтів, підняв голову і напружив слух, широко витріщив очі і навіть відчинив уста. Що се було? Чи злуда уяви, чи... чи...? Споріш не важив ся доснувати до кінця сеї думки і слухав заперши в собі дух.

— Грр! грр! грр! — розлягав ся найвиразнійше в сьвітї по цілім корідорі тонкий, свистючий скрегіт англійської пилки, що ріже залізо. Кілько мінут сидів Споріш мов закамений, не рушаючи ся з місця, ловлячи вухом і устами й усею своєю істотою ті фатальні згуки. Нічого не думав, нічого не відчував у тій хвилі, ані страху, ані тривоги; можна би навіть сказати, що був спокійний, хоча був се спокій радше колоди, ніж сьвідомого чоловіка.

Аж по кількох мінутах того мертвого супокою настала реакція. Жива сила прокинула ся в Споріші. Напруго кинув ся на своїм місці, зірвав ся на ноги, хотів крикнути, хотів за щось ухопити ся руками, бігти кудись, кли-

кати підмоги, і почув, що все його тіло обілляне холодним потом. Але й се розворушене трівало лише недовгу хвилю. Отямив ся, не скрикнув, але зирнувши на вояка, що спав преспокійно, вспокоїв ся й сам потроха і почав збирати розпорошені думки.

Що се могло бути? Прислухав ся ще раз, уважно, пильно — таки так, нема ніякого сумніву! І сим разом се не що иньше, як те, що було позавчора. Хтось англійською пилкою ріже залізну штабу! Хто се може бути? Очевидно, що знов якийсь арештант, якому замануло ся попробувати подати ся слідом Панталахи. Чи подуріли ті люди? Спориш запитав сам себе, що йому робити в отьому випадку? Чи розбудити вояка? Але що pomoже йому вояк? Ліпше піти й переконати ся, де се, в котрій казні хтось працює так завзято? Хвилю навіть у ключниковій голові мигнула думка дати спокій і лишити втікачеві-арештантові волю, нехай собі тікає куди знає! Але службова привичка таки взяла верх. Ступаючи на пальцях він пішов здовж корідора, вухом слідячи та міркуючи, відки се міг видобувати ся той підозрений скрегіт? Ідучи він навіть усміхав ся. Видно, що не Панталаха працює, але якийсь партачина! Невправне вухо, невинна рука! Панталаха вмів ловити вухом кождий найдрібніший шелест на корідорі і зараз переставав — видно, що роблячи своє діло в повні

панував над усіма силами свого ума, не почував ані тривоги, ані зворушення, ані неспокою. А сей увесь затопив ся в своїм занятю і вже ні на що більше не зважає, нічого не чує. Цікава річ, чи почує бодай, як буду відмикати колодку! О, се вже певне, з такою обережністю він далеко не забіжить!

Так міркуючи ключник звільна посував ся корідором. Але чим далі йшов, тим більше щезав його хвиловий супокій, тим сильніше морщило ся його чоло і затискались уста. Щож се? Скрегіт, бачилось, ухотив перед ним чим раз далі в гллуб корідора. Ключник розміркував собі був зараз із першого разу, в яких казнях сидять такі пташки, по яких можна би надіяти ся проби втеки, але тепер переконував ся, що його міркуванє було хибне і ві всіх тих підозрених казнях було тихо, мов маком засіяв. А гарчанє чути було раз у раз, виразне, прискорене, монотонне, мов металічне цвїркотанє сверщка в шпарці під припичком.

Помаленьку, мов привид, наближав ся Спориш до казнї, з якої позавчора перший раз почув був таке саме зловіще цвїркотанє. Зближав ся не вважаючи на якийсь внутрішній опір; потер рукою чоло, немов би хотїв відігнати якусь налазливу а безглузду думку. Алеж се не може бути! Алеж се нісенитниця, щоб і тепер той дзоркіт міг походити з тої самої казнї! Аджеж у ній нема нікого крім Про-

копа, а сей ідіот анї пилки не має, анї поводити ся з нею не вміє, анї не має охоти ні потреби пилувати штаби! А про те голос виразнісінько показує власне на сю казню. Спориш наблизив ся до самих дверей, приложив вухо до стїни — так, не було сумніву, з отсеї казнї видобувало ся зловіще гарчанє, розходило ся виразно, нїби хто остриями остями шпигав Спориша в груди. У ключника волосє зїжило ся на голові, дух захопило в грудях.

— Боже! Се Панталаха! — без волї й відома простогнав він півголосом — і в тій хвилині таємничий скрегіт затих.

Не тямлячи сам, що й по що чинить, Спориш з гуркотом і стуком влетїв до казнї. Казня була пуста, все в нїй було в порядку, лише безмисні, вибалушені очі Прокопові поглядали на ключника з кута, з тапчана.

— А ти що тут робиш? — крикнув на нього Спориш, не того, щоб чогось дізнатись, але по просту того, щоб почути людський голос.

— Я.. я... сплю, — мовив загикуючи ся Прокіп.

— А ти не чув нічого?

— Нічого, нічого.

Спориш стояв блідий як труп. Сьвітло ліхтарнї, яку держав у руці, падало скісно на його лице та надавало йому страшенний, мервецький вираз. Не знаючи, що почати далї,

Спориш кинувсь уважно оглядати штаби на печі, крати та окови при вікнах і дверех — ніде ані сліду пилованя. А прецінь же те гарчане трівало так довго, було таке виразне, що оманю не могло бути ніяким сьвітом. З тяжким серцем, згорблений і похилений ніби під якоюсь великою тяготою вийшов ключник із казні, замкнув її і повільним кроком віддалився, що хвиля стаючи й надслухуючи. Та гарчання вже не було чути. Вся решта ночі проминула спокійно.

Спокійно! Те що сеї ночі діяло ся в душі Спориша, було подібне скорше до бурі, що валить усякі запори і вириває дерева з корінням, ніж до спокою. В пам'яті старого вояка під впливом внутрішньої грижі та невиясненої події віджили всі вірування та Бог зна коли чувані оповідання про духів та привидів, якими кормила його молодість пережита під сільською стріхою, яких і потім у війську наслухав ся не мало. Те, що до недавна відскакувало від його здорового розуму, здорової вдачі та чистого сумління, мов від сталевого щита, тепер штурмом здобувало становище і не знаходило відпору. Спориш не сьмів уже сумнівати ся, що чув надземний голос, що се Панталашина рука виконувала те гарчане, що се дух Панталахи покутує на місці своєї передчасної смерті і мстить ся на своєму вбійці. Стоячи на кінці корідора Спориш у-перве зі смертель-

ною трівогою зирнув у його бездонно глибоке, темне гирло, немов лякаючись, що на тлі тої темноти в найближшій хвилиночці побачить якийсь страховинний привид, що всю кров у його жилах відразу зітне на щирний лід. За кожним шелестом дрозд його пробирала, а все таки сто разів страшнішою від усякого шелесту була для нього та мертва, глуха тиша, що залягала вязницю. Навіть вояк, сплячи біля нього на паці, не хропів, але віддихав так тихо й нечутно, що переляканий Спориш наблизив вухо аж до його лиця, бо в одній хвилі йому в душі мигнула думка, ануж той вояк, почувши те зловіще гарчане, тут таки вмер із переполоху? Та коли по кількох годинах вояк пробудився і Спориш запитав його, чи він не чув чого, вояк преспокійно відповів:

— Ні, Богу дякувати, не чув нічого.

— Бійся Бога, Споришу, чоловіче, а ти як виглядаєш? — крикнув другого дня рано один дозорець, приходячи до служби.

— Що? я! А як же маю виглядати? — мовив Спориш зміненим, розбитим голосом.

— Як з хреста знятий! — мовив дозорець і аж руки заломав. — Згорбився, лице твоє пожовкло, очі запали глибоко в голову. Що тобі сталося?

— Алеж нічого, нічого! — мовив Спориш махаючи рукою. — Так тобі здається. Мені нічого не хибує.

Дозорець здвигнув плечима і покивав головою.

— Алеж ти хорий, ледво на ногах держиш ся! Трусиш ся як у лихорадці, в тебе горячка! — говорив дозорець, старий військовий товариш Спориша.

— Ну, Бог з тобою! Що тобі снить ся! Пек-запек! — відмовляв ся Спориш, силкуючись усміхати ся. — Ще на правду віпреш у мене, що я хорий. Нї, кажу тобі, що я здоров. То... так лише, я не спав у ночі. Просплю ся по обіді і буде мені зовсім добре.

І поспішною ходою він віддалив ся, немов стараючись уйти від допитливих очей старого товариша. Розуміє ся, що про свою нічну пригоду він нікому не згадував ані словом. Бояв ся, щоб його не висміяли. Зрештою чекав, що скаже другий ключник, який по ньому держати ме слідууючі ночі дижур у тім корідорі.

ІХ.

Слухай но, братіку, — питав якимось несьміло і з якимось заклопотанєм Спориш слідуєчого дня другого ключника, що власне закінчив свій 24-годинний дижур у тім корідорі і передавав йому ключі, — слухай но... чи ти сеї ночі... тев то... буває... не чув нічого?

— Де?

— Ну, тут, у казнях?

— У казнях? А хіба що я мав чути в казнях?

— Ну, не знаю... Але власне про те я й питаю тебе, чи не чув... що будь?

— Не чув нічогоїсінько. Або що? Ти може чув щось?

— Я? Алеж нічого!

І Спориш сквапно віддалив ся, уникаючи дальших запитань. Але видно було по нїм, що якась тривога присїла його і не давала йому

спокою. Хитав ся на ногах, ходив як сам не свій, обминав людей, а коли не міг обминути їх, то або мовчав, або відзивав ся уриваними зворотами, збував запити півслівцями, або ні з сього ні з того починав говорити щось не до річи, немов би його дух був зайнятий чимось зовсім постороннім і далеким.

Се було таки правдою. В душі у Спориша панував один образ — могутній, що пожирав усі інші — Панталаха. Ославлений злодій не вмер, він жив у душі в Спориша і там вів далі своє ремесло — помалу, але ненастанно цигукав та перепилював одну за одною ті живі нитки, що вязали Спориша з життям.

Немов хробак підгризав він корінці його духової істоти. Тепер, коли його годі було замкнути в казні, запроторити до казенки або засадити до праці в „лябаторні“, коли він зробив ся незримим та несловимим, його сила побільшала безмірно і всякий опір супроти неї був даремний.

Та про те слова другого ключника мигнули Споришеви мов слабкий промінчик надії. Ага, сей у ночі не чув нічого! Може й я не почую! Може те вчорашнє було таки оманною, походило з горячки, з безсонниці! Але в душі щось шептало йому, що ся надія зрадлива, що страшний гість знов у ночі навідаєсь до нього, знов дасть йому почути ся. Коли Панталаха

лиш його взяв собі на зуб, то що має давати почути себе комусь иньшому?

В часї вечірного обходу по казнях Спориш якось несподівано кинув оком на Прокопа і аж затрусив ся зо страху.

Лице ідіота було страшенне, мало такий дикий, на пів кровожадний я на пів переляканий вираз, що ключникови аж мороз пробіг по тілі. Пригадав собі людове віруванє, що діти й звірі бачуть не раз духів тоді, коли дорослі люди не бачуть нічого. Чиж мав би й Прокіп?... Але ні, ні, то не може бути! Та про те ключник не мав сьмілости анї словечка промовити до Прокопа, лише вилетів із казні мов облитий окропом і ледво міг тремтючими руками позамикати колодки та ретязі.

Скінчивши обхід по казнях ходив якийсь час по корідорі, силкуючи ся до руху, дожидаючи, що буде далі. Не було нічого. Та ледво зупинив ся на кінці корідора супротивлежнім від того, в якому стояв вояк, коли нараз почув ся новий зловіщий гаркіт:

— Грррр, грррр, грррр!

Прошиблений неописаною трівогою ключник видав із грудий глухий окрик і пустив ся що духу бігти в супротивлежний кінець корідора, до вояка, що щось там нишпорив у своїй торністрі. По його окрику гарчанє зараз утихло.

— Чу... чули? — питав майже без духу
Спориш вояка.

— Що таке? — відізвав ся байдужно
вояк, обертаючись до нього лицем.

— Як то що таке? Хибаж ви не чули?

— Що я мав чути? Не чув нічого.

— А... а... те... знаєте, таке — гарчанє?

— Гарчанє?

Вояк витріщеними очима видивив ся на
Спориша як на чоловіка, у якого не всі дома.

— Алеж тільки що... перед хвилиною... от
так: гррр, гррр, гррр! — ледво дух переводячи
толкував Спориш.

— Добре, добре, буду вважати! — мовив
вояк, щоб як будь закінчити розмову, очевидно
дійшовши до висновка, що ключник деє троха
над міру закропив ся.

Сеї ночі одначе гарчанє вже не повто-
рило ся, і вояк, що не спав усю ніч, не міг
дочути ся нічогісїнько. От і не диво, що в душі
проклинав Спориша на чім сьвіт стоїть, а рано
в рапортї досолив йому твердячи, що був пя-
ний, що безпідставно алярмував сторожу і ба-
лакав щось таке, чого годї було й зрозуміти.
Бідний Спориш, покликаний до тюремного ди-
ректора, щоб витолкував ся, та не хотячи при-
знати ся до своєї тривоги перед духом Панта-
лахи, звиняв ся тим, що був невиспаний, що

в нього горячка, в якій йому часом причуває ся всяка всячина, і просив, щоб на пару день увільнено його від служби, поки не поздоровшає. Тюремний лікар справді потвердив ненормальний стан Спориша, велїв йому держати діету і часто заживати хініну, а директор дав йому відпустку на три дні, бо по думці лікаря слабість зовсім не була грізна і в короткім часі повинна була минути ся.

З заціпленими зубами і з темною злобою в душі вийшов ключник із тюремного будинка і зімнявши в долоні лікареву рецепту кинув її до рова,

— Дурень! — пробуркотїв він. — Мацає пульс, прислухає ся до грудий і плечий, і думає, що пізнав хворобу. А що діє ся в душі чоловіка, про се анї не питає!

По трьох днях Спориш вернув до служби — на вид успокоєний, але на самім ділі лиш ослаблений та вичерпаний ненастанною тривою, ненастанним неспокоєм, невідступними привидами. Освоїв ся з ними, чув, що вже ніщо не вирве його з рук Панталахи і піддав ся своїй долі. Знав на певне, що найближшої ночі знов почує з тюремної келії той проразливий скрегіт, а про те щось тягло його до тої келії, бажав як найшвидше почути те, що недавно проймало його такою тривою; був як той стратенець, що зі смертельною тривою та при тім і з нетерплячкою дожидає відчитання засуду.

І не помилився в своїх прочуваннях. Найближшій ночі Панталаха знов дав себе чути своїм звичайним способом, хоча за весь час Спорішевої неприсутності ніхто нічого не чув у коридорі. В тім часі перестали вже ставити військову варту в коридорі, то й ключник був сам серед голих стін. Хвилю слухав страшного гарчання, мов окаменілий, але нараз смертельний переляк обхопив його, він кинувся до виходу і впав до військової стражниці з безпмятним криком:

— Панталаха! Панталаха!

В одній хвилі всі вояки посхланувались і обскочили ключника, що хитався на ногах і був блідий мов труп.

— Що сталося? Що там таке? — допитували його гуртом, але Споріш не міг вимовити ані слова. Блудними очима водив довкола, заломлював руки і порушував устами, але голосу з них не міг видобути ніякого.

Військова сторожа рушила на коридор — у казнях панувала цілковита тиша. Ключник, якого два вояки вели по під руки, киванем голови показував на казню, з якої втік Панталаха; його дрож при наближенню до неї свідчила, що власне та казня була причиною його переляку. Взяли від нього ключі, відчинили казню, капраль і ще три вояки ввійшли до середини, перешукали все, зревідували до голого

тіла переляканого Прокопа, але нічогоїсьнюк підозреного знайти не здужали.

Полишено на корідорі військовий пост, а ключника заведено до стражницї і положено на голих дошках тапчана. Лежав нїмий, з очима в стовп і раз у раз порушував устами, неначе з кимось незримим провадив якусь нечутну для людського вуха розмову. Над раном заснув, але сон його був неспокійний, горячковий. Що хвиля Спориш кидав ся, скреготав зубами, бив руками по дошках. Недавну блідість замінили горячкові румянці, голова і все тіло його були мов у огні.

Дали знати директорови про ключникову хворобу. Директор прибіг до стражницї, приступив до безтямного ключника і доторкнувсь його рукою, немов хотїв його збудити. Та в тій хвилі Спориш кинув ся що сили на тапчані і з виразом найбільшої тривоги, завертаючи кровю набіглими очима знов закричав :

— Панталаха! Панталаха!

І знов утих. Більше не можна було з нього видобути нічого. Покликаний із тюремного шпиталю лікарь сконстатував запаленє мізку і велїв зараз перенести Спориша до шпиталю, висловлюючи при тім сумнів, чи вдасть ся йому пацієнта в такім поважнім віці привернути до здоровля.

В шпиталі Спориш під впливом зимних компресів на пару хвиль прийшов до пам'яті

і уриваними словами розповів директорови про гарчанє, яке чув у казнї. Се була остатня його ясна хвиля. Швидко знов узяла перевагу горячка та нетяма, і коло півночи Спориш закінчив житє в шпиталї.

X.

Директор з ніг валив ся від утоми. В супроводі ключника і ще двох дозорців цілого пів дня робив ревізії по всіх казнях того корідора, в якому ключником був Спориш. Забрано багато ножів, шил, цвяхів, шахів роблених із хліба, карт роблених із бібули, оловців і тим подібних заборонених річий, але нічогосінько такого, що моглоб оправдати підозріне, що хтось із в'язнів міг пилувати штаби або крати. Переслухано всіх в'язнів, чи не чули підозреного гарчання, але тут директор сам наперед був певний, що всі ті переслухи зовсім даремні і що жаден в'язень не скаже правди, хоч би й мере чув щось таке, бо инакше товариші празнають його „капусьом“ (донощиком) і будуть збиткувати його та докучати йому на кождім кроці. І справді, всі в'язні кляли ся й присягали ся, що ніякого гарчання ніхто з них не чував ніколи.

Чи ж мала би се бути омана, вплив роздразненої уяви самого Спориша? Але з оповідання небіщика директор зрозумів, що коли Спориш уперве почув те гарчання, був іще здоров і зовсім не надіяв ся нічого подібного. Можливе було припущення, що Спориш помилив ся в казні; можна було догадувати ся, що почувши про те, що стало ся, винуватий вязень міг подати небезпечний знаряд до иньшої казні і для того директор наказав зробити ревізію у всіх казнях і у всіх арештантів за покотом. Ревізія не виявила нічого, а поперед усього важне було те, що настараннійші оглядини всіх крат і штаб не виявили ніде ані найменшого сліду пилованя.

— Там до старого дядя! — воркотів раз по разу директор спльовуючи з нетерплячки. Та був се старий недовірок: в духи не вірив, а заким успокоїтись на думці, що все те „причуло ся“ Споришеви, хотів випробувати все, що могло довести до виявлення правди. Ось він і наважив ся ще раз як найстараннійше перешукати Прокопову казню. Та й сим разом перешукування не довело ні до чого. Директор кляв по чеськи і тупав ногою, нарешті впав на якусь думку і велів дозорцям вийти з казні. Він лишив ся сам на сам із Прокопом.

— Слюхай, Прокопа, — мовив до нього директор, — ти в ночі спаль?

— Спав.

— А слишаль що?

— Не чув нічого.

— Не правда! Я вім, що ти чуль.

Прокіп видивив ся на директора вибалушеними очима, нарешті всьміхаючи ся дурновато запитав:

— А ви відки знаєте, що я щось чув?

— Відки знаю? — підхопив директор. — Я ті то повім потома, а тепер ти мї повіж, що ти чуль?

— Я... я... не чув нічого.

— До сто дясов! — крикнув директор тупнувши ногою. — Слюхай, Прокопа, що я ті повім. Приїхаль ту твій батько і питаль се за тебоу, муві: „А їде мій Прокопа, хочу го взат до дома. Дост ту юж у панів пановаль“.

Директор знав, чим налякати Прокопа. За кождим разом, коли батько приїжджав відвідувати його, Прокіп виявляв такий перестрах, що не було гіршої погрози для нього по над ту, що його з тюрми відішлють до дому. І тепер Прокіп поблїд і почав дилькотіти на ногах.

— Ні... ні... ні! — булькотав він, — я не хочу до дому.

— А повіш, що ти чуль?

— Повім, повім.

— Ну, говори.

— А... а... не будете біти?

— Бити? А то за що? — зачудував ся директор. — За то, що ти чуль?

— Бо я то сам зробив,

— Що ти зробив?

— А те... таке гарне, що так мовило: гррр, гррр, гррр.

Директор аж на місці підскочив.

— Ти то зробіль? А ти як то зробіль?

— Як? А ось як!

І Прокіп видобув із свого густого, розчіхраного волося шматок із шнурьки гусячого пера, застромив один кінчик за штабу при дверех, а другий кінчик нару разів порушив пальцем. І справді перо диркаючи та вдаряючи о дубові, бляхою заковані двері видавало гарчане подібне до скреготу пилки при різанню заліза. Директор аж у долоні плеснув.

— І по щож ти то зробіль? — питав Прокопа.

— По що? — видивив ся на нього Прокіп. — Ні по що, так собі.

— А чому ж ніхто иньший не чуль се крім Спориша?

— Спориша? А то що за Спориш?

— Не віш? Тен пан ключник, що вчора вмер?

— Ключник умер? Спориш умер? — крикнув радісно Прокіп. — Ага, то той, що мені відібрав те моє, таке гарне, що мені дав Панталаха.

І не вважаючи на присутність директора ідіот почав скакати по казнї і плескати в долонї приговорюючи :

— А так! А так! Так йому треба! Нехай би був не відбирав менї того, що моє! А я за те йому заграв, так як грав нанашко Панталаха тої ночі, як мав утікати. А я ніби спав, але чув усе добре. А ключник ускочив до мене в ночі до казнї, шукав чогось, та не знайшов нічого. А потім уже до казнї не вскакував, лише стояв під дверима і слухав і кричав. А я йому грав так гарно! Га, га, га! А він узяв тай умер. Так йому треба!

— Бестія собача! — буркнув директор, бачучи ту звірячу радість дурноватого і зрозумівши весь звязок його слів. — Ну, що з нїм уделяш? Чи біть го, чи повісіть го? Кеди он гльоупи як бут! Нех тє гром біє!

І сплюнувши вийшов із казнї.

Львів, у січні 1888 р.

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

ХЛОПЦЬКА КОМІДІЯ.

I.

Е, що то ви, молоді яндруси¹⁾, говорите!...

По містї тротоарамн ходять та ходаки з доли нвсмикують²⁾ — велика штука! А зловлять хатраки³⁾, то також що? Заведуть на дїдівню⁴⁾, кобзнуть там чи й не кобзнуть⁵⁾, тай по всїй історії. Вам би от... Та де вам! Вам як лиш розказати про таке, то вже поза плечима мурашки забігають. Або то ви знаєте, що хлопська комісія? Там то би оттакому лехкевичови в її руки дістати ся! почув би, по чому перець.

Я про себе не кажу. Були такі, що ще гіршу саламаху коштували. Але й я також зазнав, що зазнав. Ну що, така вже, видно,

¹⁾ В злодійськїм жаргонї хлопець, злодій. ²⁾ Портмоне з кишенїв витягають, т. є. крадуть. ³⁾ Поліціянти. ⁴⁾ Варгівня поліційна. ⁵⁾ Вдарять.

чоловікови дорога судила ся. Чи від долї, чи від злих людей — хто то знає? Досить, що таке житє! От уже отсе двацятий рік у криміналї сиджу, а ви гадаєте, що то пальцем перекивати? А скоро на сьвіт, я знов буду му-сїв до свого — по чужих коморах шарити. Так таки мушу, бо щож буду робити, з чого жити? Ремесла нїякого не вмію, нї поля, нї ролї не маю, до роботи нїхто мене не прийме, тільки одно й лишаєсь, що бухацька¹⁾ кумпанїя. А се також бистрий кїнь — день поїдеш, а за хвилию впадеш, тай знов сюди. Тай ще то тут, то не найгірше. Приходило ся нераз і солоно й терпко, а особливо як чоловік хлопам у руки попаде ся. Тодї вже проси не проси, плач не плач, нїчого не допоможе.

От я раз так у однім селї — вже в котрім і де, на що вам то знати? — досить, опорядив там одного богача. Роботи було доста. Комора, бачите, як струк повна всякого добра. Ми й не надїяли ся на таке, прийшли голїруч. Один з того таки села вказував нам дорогу. Три нас було до того інтересу: забрали ми, що могли, що лекше винести, подїлили ся тай у ноги! Ба, кинули ся хлопи, наскочили на слїд — уже як там і куди, то вам також нї на що не здасть ся знати — досить, за мною! Три милї від того села вхопили мене.

¹⁾ Злодійська.

Осїнь зачинала ся. Звожували ще овес, починали копати картох. Народу по полю не много. Погода, сонїчко ще припікає. Менї звязали руки назад, три їх женуть мене гостинцем.

Здоганяємо солярів з набором.

— Дай Боже!

— Дай Боже!

— А куди кумпана? — на мене показують.

— Добрий чоловік, — кажуть мої господарі, — коморовий.

— А, так! Ну, не завадило би йому дати памятку, — каже один солярь.

— Та воно то так, без того не буде.

— А може позволите нам і від себе дещо дрібку докинути?

— Як ваша ласка, — відказують мої сьмїючись.

Солярь самий від задного воза, та до мене.

— Ану-но, паничу, стань!

Стаю. Він підкотив менї штани повиш колїна і попідв'язував їх мотузочками по над колїнами.

— Ну, тепер рушай! — сказав тай пустив мене наперед себе по при фіру. Ледво я зробив пару кроків, аж тут немов гадина впила ся нараз у обі мої ноги. Солярь що сили швякнув мене батогом по ногах, так, що я аж підскочив з болю.

— Скік, серце! — крикнув солярь, тай зареготав ся, і всі з ним. Дротований шнур та ще й вузлами понавязуваний де діткнув ся тіла, то мов ножем!... А вузли мов п'явки по-впивали ся в мясо... Я живо далі по при другий віз, — другий солярь те саме. Я по при третій — той те саме. Шість їх було, і поки я минув усі вози, то мої ноги були порізані мов ножами, а кров сліди заливала. Ех, запам'ятав я собі тих солярів, дізнав ся відтак, з якого то вони села такі чемні вивели ся, то вже я й їм пригадав ся!... А мої господарі в регіт, та похваляють солярів, що на який то вони спосіб узяли ся.

— О, ми з такими паничами вміємо поводити ся! — вихваляє ся один. — Видите, злого йому нічого не стане ся, а памятку буде мав. Ха, ха, ха, ха!

II.

Ще було добре перед вечером, коли ми прийшли до села. Ведуть мене до в'їта. Приходимо, нема дома, в поле поїхав. Тільки в'їтиха щось там по сїнех крутить ся. Глипнула на мене — нічого.

— А не знати, кумо — кажуть мої провідники, — де би тут його намістити?

— Або я знаю, де? Містїть де хочете, коби лиш не тут. На що менї клопоту?

А я стою та аж очима благаю, аби змилувала ся... Бо вже то я знаю, що коли не у в'їта, то ночувати менї у того, у кого я гостив. Ну, а там то вже певно добра менї не буде.

Тимчасом вість по селї пішла: привели злодія! Зараз що було по хатах — біжить. Поставали на оборі, дивлять ся, одні клянуть, другі грозять, третї так собі стоять. Аж тут

і мій господарь, той що у нього пропажа, протискає ся, приходить. Високий, крепкий, лицем червоний як кат. Зблизив ся, зирнув на мене..

— А, то ти? Ну, будемо знати ся.

Я нічого.

— Куме, — каже до одного з тих, що мене привели, — ведіть його до мене, там найбезпечнійше. Я вже його припильную.

— Певно, що там його ведіть, там найбезпечнійше, — сказала вїйтиха стоячи в дверех. — А скоро мій приїде, то вже я йому скажу, то він там навідає ся.

Повели мене. А мій газда йде передом, та аж хрумкає з заїлости. Далі завернув ід плотови і виломив колик.

— Сюди його! — крикнув повертаючи на свою обору і пускаючи мене наперед. А коли я переходив по при нього, він замахнув ся на мене. Було би певно тут на місці по мнї, як би не були його задержали.

— Ні, куме, — сказав один, — так не можна! Забете, то ще ви підете до криміналу.

— Що, я? — крикнув він. — За такого опришка? Таж такого забити, то нема гріха.

— Ні, куме, дайте спокій з такою бесїдою. Пострашити можна, щоби на другий раз не лакомив ся на чужу працю, але забити, то ні. Він на вашій відповіді.

— Вже я його пострашу так, що буде до суду-віку дрожав! — крикнув газда і зблизивши ся до мене, вдарив мене кулаком межи очи. Я пирснув на землю, мов сніп, пітьма заступила очи, пам'ять покинула мене...

III.

Прокинув ся я. Сонце на заході. Я сиджу на приспі, сорочка на мні вся мокра : видно, що мене водою відливали. Лице напухло, але болю не чую ніякого, немов усе тіло затерпло. В хаті гамір. Кілька чоловіків сидить під шопою, кілька на перелазі. Гукують і на мене зиркають.

— Начальник ! Начальник ! — почув ся гомін.

Один кинув ся отворити лісу.

Прийшов начальник, чоловічок низенький, товстенький, з виду добродушний. Хід дрібний. В руках черешня груба, як цїпивно. До мене.

— А що, любенький, спіймали ? А видиш ! Треба тобі було того ? А тепер громадї біда, треба тебе пильнувати, поки не буде нагоди віддати тебе до суду. Тепер пора робуча, синочку, нема часу.

— Пане начальнику, — осьмілився я, —
дозвольте, щоб я за той час у вас перебув.

— О, о, о, — скрикнув вїт, — не
можна, любенький, не можна у мене! Тут кум
Матїй кривди тобі не зробить, не бійся, при-
пилює тебе добре. Побудь тут, синочку, де-
ньок-другий, поки до недїлі, то вже кум Матїй
з присяжним відвезуть тебе до міста.

Се був четвер; значить, два дні ще, —
подумав я собі. — Га, що діяти, треба терпіти.

— Ну, а тепер, синочку, встань, коли до
тебе говорю, — каже вїт.

Я встав.

— Ходи сюди.

Я вийшов на серед обори.

— Кладися, небоже!

Я видивився на нього.

— Ну, щож, любенький, не чуєш, що ка-
жу? Кладися! Я начальник громади, ручу за
тебе, але маю право дати тобі п'ять буків, не
більше.

Я не чував про таке право, але що було
діяти...

— Куме присяжний, а ну-ко, нате вам
отсю черешеньку та дайте йому те, що йому
після права належиться! — сказав вїт, і від-
рахувавши п'ять забрався до відходу. — А ви,
куме Матїю, пилюйте його і вважайте, аби

йому нічого не стало ся. Громада мусить його доставити до суду живого... Памятайте, аби живий був! — сказав він усміхаючись і кладучи натиск на те слово „живий“. — Я тут завтра рано навідаю ся. Бувайте здорові!

IV.

Поки присяжний заковував мене в ланцюхи, вже й зовсім стемніло. Матій стояв з боку, як кат над душею, ждав тільки, коли присяжний геть піде. Діждав ся.

— Ну, що, паничу, тепер ми оба, правда? — цідив він крізь зуби, держачи за ланцюх, котрим я був скований за руку й за ногу. В одній хвилі він шарпнув ланцюхом і я повалив ся горілиць і вдарив головою о землю.

— Ов, ти, бачу, паний! — реготав ся він. — А я хотів тебе просити на вечерю. Ну, вставай, ходи!

Я встав і він поволик мене до хати.

В печи огонь горів. Жінка снувала ся по хаті, вечерю варила. В закутці сиділа стара баба, господарева мати. Обі жінки були бліді і тремтіли побачивши мене. Вони рідко коли осьмілювали ся зиркнути на мене, а як котра зиркнула, то так жалібно, так жалібно...

Матій посадив мене на лавку, а сам сів кінець стола, сопучи, мов мій ковальський. Нараз зірвав ся і гримнувши о стіл рукою, крикнув :

— Ні, я його не пущу живого! Най буде що буде, а такого опришка я не пущу живого зі своєї хати.

Жінки мов на даний знак голосно заплакали.

— Матію! Синочку! Бог з тобою! Адже шкода повернула ся. А ти би хотів такий гріх на душу брати! Бій ся Бога!

— А він бояв ся Бога, коли підкопував ся до комори?

— Та вже, як там він... Нехай він сам собі з Богом рахує ся!

— Ні, я йому допоможу. Я йому насамперед усі кости порохую. Ходи-но, паничу, сюди!

І він знов ухопив мене за ланцюх, підняв з лавки і гримнув мною до землі. Тоді, ставши чоботом на груди, скрутив ланцюх до купи, так що я скулив ся в каблук, аж крижі затріщали. В очах мені потемніло. Я ще тільки побачив, як він замахував ся чоботом до мого лиця. Відтак почув я біль у груди, в крижах, у боці, а відтак нічого не стало...

V.

Я знов очунав. В печи погасала грань, зрештою в хаті темно й тихо. Я під лавою, скручений у двоє, як слимак. Рушаю ся — біль страшенний. Кожда кісточка, кожде місце... В горлі пересохло, палить. Я застогнав. Темна тінь майнула по хаті, дилькотячи невиразно. Бачу, жовте, поморщене лице нахилилось надімною; дрожача, холодна рука пересуває ся по моїм лиці.

— Ти ще живий, синочку, а?

— Живий!... Води!... — простогнав я.

Бабуся подала мені води.

— Живо пий, бо готов прийти, то біда моя! Нелюд якийсь! — шептала баба. — Бідний ти, небоже, бідний, але щож я тобі пораджу?

— Біг заплаť вам! — прошептав я.

Двері скрипнули. Стара щезла як тінь, а коли війшов ґазда, вона вже кахикала на печі.

— А що, не обзивав ся злодій? — запитав він.

— Ні, синочку.

— Тьфу до дідька! Ще як мара крепне, то готова й на правду біда бути.

В мене аж трохи дух уступив. От, гадаю собі, чень змилує ся та полекшить, попустить ланцюха. Та де там! Поворкотів, поворкотів, погасив огонь у печи тай ляг спати.

— Все одно, — ще лиш тото чую, — як живий, то буде живий і до завтра, а як ні, то нехай його чорт бере!...

Цілу ту ніч я анї ока не зажмутив. Що я витерпів за тих кілька годин, того певно було б менї по троха стало й на десять літ. Уже гадав, що може кров мене залле і просив Бога, щоб післав менї смерть. Але де там! Іншому би, щасливійшому, може булоб і сповнило ся те, але не менї. Та вже чи сяк, чи так, а тота ніч була може найтяжша і найдовша в моїм житю. Ще як би баба не була менї дала води напвти ся, то я би був певно не витримав. Та відай на те воно вже йшло, щоб я витримав!...

VI.

Розвидніло ся. В хатї повставали. Мій ґазда перш усього до мене. Надслухує — дихаю. Аж відсапнув.

— А, ти ще живеш? — крикнув. — Ну, проси Бога, що тебе ще довше лишив у моїх руках! Але того вже певно не відпросиш, що ще тебе чекає. Коби лише до міста живого відставити, а там нехай за тобою й заклекаче!

Дурень! Він собі своє рахував, а я своє, тай таки на моїм стало!

Витягнув мене з під лави, розкрутив ланцюх — а! Господи тобі слава! В крижах полекшало, сьвіт якийсь мов не той зробив ся. Але на ноги стати анї гадки нема. Таки він мене ногами викопав на двір, на обору, а жінці казав позачищувати кров у хатї.

Сиджу я знов на приспі. Поранок зимний. Усе тіло одубіло, так що болю не чути, тільки

в голові шумить та в грудях коле, як дихаю. Далі в хаті затопили, дим пішов клубами по під стріху, мені в очі. Заплакав ся я, закашляв ся, — мовчу. Газда тимчасом пішов до худоби, волам дати, до води вигнати, а йдучи по при мене не видержав, щоб не парнути мене через голову воловодом. Ба, чую, збирає ся в поле з плугом, покладати під жито. Вже я трохи втішив ся. Не буде, гадаю, мого ката хоть через день.

Аж тут чую — гомін. Дивлю ся, вїйт з присяжним на перелазї. Підходить, оглядає мене і всьміхає ся.

— А що, рибонько, добре тебе тут заходили?

Я ледво дишу, а весь у крові.

— Щож, не говориш, серденько? Кажи, не бій ся, я тобі нічого не скажу.

— Пане... вїйте — простогнав я, — другу... таку ніч... не витримаю.

— Не витримаєш, душенько? — всьміхав ся вїйт. — Ні, не бій ся, витримаєш. Такі як ти вміють тримати. Ну, а тепер, небоже, ти знаєш, що тобі у мене належить ся?

Я видивив ся на нього.

— Ов, непамятущий же ти, голубчику! Ану-ко, встань та простри ся! Я маю право дати тобі на сніданє пять буків, не більше. Пане присяжний, ану-ко, нате вам отсю черешеньку, та добре його!

— А ви, куме, — сказав війт до могого газди, що саме надійшов, — будете мусїли таки завтра з полудня вибрати ся з ним до міста. Поїдете ви, ось кум присяжний, я, ну, тай арештант.

Значить, завтра! Мій газда зирнув на мене так дико і люто, мов який смертельний ворог вириває ся йому з рук, а він не може його відразу задушити. А я знов одебелїв цілий, коли погадав собі, що ще треба буде одну ніч ночувати у того чоловіка без серця. Тай за що стілько муки? От, по правді сказати, може ми були забрали з на сто ринських, тай з того більша часть йому повернула ся. А хлоп був багатий! У нього в коморі аби руки добрі, то можна було й не так попасти ся!...

VII.

тут кум присяжний лишить ся через день пильнувати арештанта, — сказав відходячи війт.

Присяжний осмотрив на мні ланцюх та колодку, а відтак сїв собі на порозі, балакаючи то з господарем, то з господинею, то з бабою. Господарь з під шопи витяг плуг, виніс ярмо, далі пішов до волів подивити ся. За той час уже жінка й обід зварила. Кличе його до хати.

А тут я такий ослаблений, такий болющий, такий голоден, що Господи! А ще на приспі, в тіни, то й холодно якое, хоч сонічко вже геть-геть високо. Виповз я на сонце, сїв собі на плиту, тай дивлю ся до сінний. Чую, ложками калатають, говорять, присяжного просять до обіду.

— З Богом сьвятим, най Бог благословить! — відповідає присяжний (сидить на сїнешнім порозї, обернений до мене плечима). — Я, — каже, — дещо посїдає, а незадовго жінка принесе менї свій обід.

А про мене й гадки не мають. А тут менї борщик підбиваний так запах, так запах!... Господи, здаєть ся, рік життя дав би я за мисочку!

Пообїдали. Газда пішов по воли. Аж тут дивлю ся, стара крадькома несе мищину борщу.

— А що — каже — небожечку, за тебе всі забули? На, сирото, та хлєбни, занеси ся! Але живо, аби той ирод не побачив!

— Най вам Бог, бабусю, стокротне надгородить! — пробубонїв я і взяв мищину. Руки в мене трясли ся, а й під старою колїна трясли ся зо страху. Але де там! Іно я троха напив ся, вже „ирод“ надходить. Як побачив, то мов искра спалахнув.

— Що, — крикнув, — ви ще тут моєю працею злодія годуєте? О, смоли йому горячої!

І за тим словом вихопив від мене миску і шпурнув за старою; щастє, що не трафив. Миска розбила ся о камїнь на дрібні черепочки. Стара втеки, а він до мене.

— Хоть би ти менї тут мав згинути з голоду, то певно би я тобі не дав і покоштувати нічого. Рука би менї всохла і Бог би мене не благословив!

— Алеж куме, вважайте! — промовив присяжний.

— Що? Мені вїйт казав стерегти його, але годувати злодюгу ніхто мене не всилує. На те нема ніякого права.

І він пішов до волів. Але переходячи по при мене ще раз зо всеї сили чоботом копнув мене оттут у саму ямку під грудьми. Я як сидів на плиті, так і перевернув ся горілиць і не стямив ся, що далі зо мною було. Тільки чув, що раптом дух мені захопило, немов би хто горло мотузком перевязав. А коли я пропам'ятав ся, то вже був на иньшій місці, змочений водою, а коло мене порали са стара й присяжний. За кожним віддихом у груди кололо страшенно. Бачите, кістка переломала ся, так що ще й доси холїтає ся.

VIII.

Сонце стояло серед полудня і пражило мов огнем. Присяжний пішов під шопу, і з'ївши обід, що принесла йому жінка, сів собі на колоді і по дрібочці дрімав. Господиня порала ся в хаті, а стара мов та квочка ходила сюди й туди. Мала стара милість наді мною, але бояла ся.

— Ей, бабусю, — кажу до неї, — Бог би вам віку продовжив, дайте дечим занести ся!

— Колиж бо я, синочку, бою ся.

— Не бійте ся! Присяжний не заборонить а він поїхав.

Стара подумала, а далі пішла до хати, поторгувала ся трохи з господинею і винесла мені другу мищину борщу, байдицю хліба, каші з молоком, так що я, Богу дякувати, троха підкріпив ся. Господи — гадаю собі — коби то деяк на вольний сьвіт! Ще би я може тепер знайшов на стільки сили, щоб утекти.

Стара винесла собі кужіль на приспу, сїла і пряде. Присяжний зачав з нею дещо говорити, але лїниво. Спека стояла на дворі.

— Ей, пане присяжний! — стогну я. — Згляньте ся на мене, такого побитого та замученого! Адїть, як тут сонце пече! Позвольте мені припочити троха онтут у stodолі. І так, як господарь приїде, то мені в ночі спання не буде.

— Ой, так, так! — докинула стара. — Вже що той його сеї ночі накатував ся, то нехай Бог боронить! Я не знаю, як сирота витримував.

Присяжний вагував ся.

— Ба, не втечеш ти, паничу?

— Бійте ся Бога, та як мені втїкати? Я й кроку ступити не можу! Коби живий до міста доїхав та до шпиталю дістав ся. А ще й ланцюх на мні такий тяженький. Коби лиш троха припочити на тоці на соломі.

— Позвольте йому, позвольте, пане присяжний, — сказала стара. — Там є солома ще від позавчора, і верета, і кожух, що ним газда накривав ся, ночуючи на тоці. А як двері отворять ся, то відси буде його зовсїм видно. Тай куди би там йому втїкати?

— Ну, про мене, йди та пролеж ся, — сказав присяжний і підкотив свою колоду під шопою так, аби міг сидючи в кождїй хвилі бачити мене.

— Господи, тобі слава! — погадав я собі і полїз рачки на тік. Ляг, прикрив ся козухом, — ах, як легко менї зробило ся! Якусь нову силу почув я в собі, якусь шалену відвагу. Лежу горілиць, дивлю ся. Перила повні снопів, заложені аж по банти. А над бантами не доложено, так що можна пролізти. Коби лиш там дістати ся — гадаю собі, — а там би вже байка. Продер би причолок, та в долину по стрісі, та в огород по за стодолою, а там... менї впрочім і думати не хотїло ся, що буде „там“, коби лиш відси туди дістати ся. Гляджу далї. Присяжний кляє носом, стара пряде на приспі. Як би то я тихенько справив ся — не вчули би, а поки би похопили ся, то певно минула би добра хвиля. Але ба, залїзне путо, що ним скована моя права рука з лівою ногою! Що з ним робити? Ану, — гадаю собі — стрїбувати, чи не дасть ся ретязь із руки зсунути. Запер ся я раз — годї. Ще раз — не йде, хоть не богато й хибує. Е, — гадаю собі, — хоть би прийшло ся й шкіру здерти з руки, то все байка! Але поки що я ще побоююсь: ануж присяжний прийде обзирати! Гадаю собі: зачекати ще! А поки що, треба накрутити перевесел тоненьких із сїна щоб потому обкрутити ними путо, аби не дреньчало. Сїно лежало в кутї; добув я його добру жменю, і держачи руки під козухом, кручу,

а очима пасу на всі боки. Нараз дивлюся, мій присяжний схопився, озирнув ся, йде до мене.

— А що ти, злодію, спиш?

— Дрімаю.

Прийшов, подивився на мене, тай пішов на свою колоду.

IX.

Тепер час! — подумав я собі і послинив сковану руку, щоби тим лекше з неї сховалося зелізо. Як пєпер, так воно й сховалося, хоть аж кости в долони захрустїли. Ну, слава тобі Господи, що рука вільна! Борзенько я обкрутив перевеслами путо і привязав його до ноги, а поверх натягнув штанку. А тепер коби на банти! Озирнув ся: присяжний дрїмає під шопою, стара пряде. Добре! Легенько-легенько я виповз із під кожуха, але так, щоб він лежав так само і щоби з далека могло видаватися, що я лежу на місці. А скоро з під кожуха, я шусть у кут, де мене вже з під шопи не було видно, а там горі стїною по делиню на платов. Тяжко було, але страх додав сили, — видрапав ся я! Ну, а скоро вже на платов, так зараз я за крокву вчепив ся і держачи ся крокви, по латах, мов по сходах, звїшений усїм

тілом горілиць над током, доліз аж до бантини. Скоро там, я переліз на жито, в діру, та до стріхи. Раз-два, випоров зо стріхи кілька китиць, зубами кусаючи увязки, і тим отвором протис ся на двір. Боже, яким милим видав ся мені сьвіт, коли отак, збитий, змучений, дрожачи я висунув голову зо стріхи, мов щур із муки. Далі, далі! Долі стріхою, та в сад, та долі садом над ріку!... Ріка не широка, але глибока, спокійна. Нема коли гадати — гайда в воду! А за водою лука, далі лозові корчі, вільшина, а далі-далі широчезні луги, засіяні копцями сїна мов звіздами.

Бовтнув ся я в ріку як стояв, і так мене та вода осьвіжила, що я духом став на другім березі, перебіг через луку, та шусть у лози. Тут я пан! Хто мене тут знайде! Аж тут я позволив собі відітхнути. Слухаю — ого, в селі крик, гомін, івалт! По саду бігають, шукають, радять ся. Еге — гадаю собі, — шукайте тепер вітра в полі!

Шмигнув я лозами та в луги. Де були при сїні люди, там я їх виминав, ховаючись по за копиці. Луги в тих сторонах тягнуть ся довго-довго понад ріку. До кількох панів належать. Декуди копиці, декуди вже стирти або стоги, — то там пусто зовсім.

Вечеріло. Я страшно змучений, пити хоче ся, болить усе тіло. Конче треба десь випочити. Вишукав я великий стіг на горбку над самою

рікою. Стіг був уже давно вивершений, накритий околотом і переперезаний навхрест лозовим прутем. То я по прутю видрапався аж під вершок, вибрав там під самим вершком у сїні таку нору, щоб зовсім закрила чоловіка, а тото сїно вибране попідняхав долом по під пруте. Тоді до води! Розібрався зовсім, виполоскався шматє від крові, обмився сам. Як би ви були тоді виділи моє тіло — ціле синє як боз, а червоних рубців стілько, що в клубку хрестів...

Вимочився я так у воді добре, поки на березі моє шматє не висохло, а відтак забрався в своє леговище. Внеско геть, аби мене ніхто не намацав із землі, а при тім так, що моя голова заслонена стоговою шапкою, а мені з моєї криївки видно далеко-далеко все, як на долони. Але не довго я дивився кругом. Пусто, ні живої душі. Як засну по тих пригодах, то, кажу вам, дві добі я не вилазив зі своєї нори. То раз я чувся таким слабим, що ніби ні рукою не ворухну, ні ногою, і вже самовільно ждав смерті, — то знов нова якась сила вступала в мене, і я починав знов розгадувати, що тут діяти далі.

Х.

Щож далі? Перележав я так дві добі, не рушаючись, а довше годі було. Голод, спрага. Розгадав я собі, як і що, дочекав вечера, тай далі з криївки, і, розуміє ся, до того самого села! Там у мене знайомий був, я до нього. Попоїв, покріпив ся, тай ще таки тої самої ночі ми пішли до того самого хлопа до комори. Ну, але вже ми його обчистили, що певно не пожалував ся на нас! Я такий був на нього недобрий, що не можучи взяти двох кожухів, порізав їх на шкаматє.

Що вже я відтак нераз перевідував ся сторонськими людьми: а що там мій ґазда порабляє? Сьміяли ся. Кажуть, що з разу на стару був напав, трохи не забив, що ніби то вона випустила злудїя. А як його обчистили до дрібки, то притих. Усе — кажуть — боїть ся, щоб його не підпалили.

— Дурний, дурний! — кажу я. — Перекажіть йому, що нехай не боїть ся. Я не такий дурень, як він, щоб я крав і зараз штемп*) по собі лишав. За підпалене кара велика, а пожитку мені нема. Ви йому кажіть, нехай він тільки знов комору набиває всяким добром, то вже я колись знов по старій знайомості йому пригадаю ся!

Львів у лютім 1881 р.

*) У злодійськім жаргоні слід, знак, зрада.

В ТЮРЕМНІМ ШПИТАЛІ.

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN

I.

Тюремний шпиталь! Кожде з тих двох слів містить у собі пекло, а злучені разом вони — куточок раю, тиха пристань, до якої тужать сотки душ втомлених та зболілих. Тут вони знаходять пільгу в своїх болях або бодай хвиливу переміну своєї сірої, нестерпної вже через саму монотонність недолі.

Шпиталь у львівським карнім закладі, се невеличке крило просторого будинка, відділене тісним і темним корідором від головного комплексу тюремних келій. Шпитальні келії троха більші від звичайних арештантських, кожда з двома вікнами. Їх усіх чотири: для тифусових, шкірних, хірургічних та очних слабостий. Інших хороб — жартують арештанти — в закладі по припису не сьміє бути; коли-ж трафить ся, що хтось захорує на якусь иньшу слабість, то його містять у одній із сих чотирьох

келій відповідно до того, до якої з них чотирьох груп ближша його хвороба.

Тюремний шпиталь, се лише тінь, карикатура звичайного шпиталю. Се та-ж тюрма з дверима замиканими день і ніч, з закратованими тісними вікнами, з голими стінами і неминучою „катериною“ в куті. Шпиталем вона називає ся лише тому, що щодня рано сюди заходить лікарь та оглядає хорих, а в випадку якоїсь наглої, тяжкої хвороби за дві-три години лікарь може прийти й другий раз того самого дня. Надто пожива для всіх хорих даєть ся окрема, тзв. шпиталька: хліб житний з пшеничним, рано молоко, тричі на тиждень, а для тяжше хорих і що день росіл та мясо, деколи вино. Отся шпиталька та супокій у шпитальних келіях та лагіднійше поводжене шпитальних дозорців з хорими й є головною приманою, що заставляє многих вязнів тужити за шпиталем і уявляти собі побут у ньому як відпочивок та радісну переміну в своїм нужденнім життю.

Скільки ті понурі стіни чули розпучливих проклять, тихих зітхань, окриків болю та шептів гіркого жалю за безповоротним минулим! Скільки тут промайнуло образів важкого конання, скільки покапало сліз даремного каяття! А довгими ночами, при блиску одинокої, на чорнім гаку серед стелі завішеної лямпи скільки тут прогомніло важких оповідань, що від-

слонювали не раз найглибші тайники людської душі, жасні безодні дикої пристрасти, пориви розуму й божевілля, вияви глибокого, ніжнього чуття або вибрики дикости та жорстокости, що мов звір у темнім лісі ховає ся в серці не одного чоловіка.

В моїй памяти засіла одна така сценка, один епізод, про який оповідав мені один із тих, що були суджені в перших львівських соціалістичних процесах, в пору, коли тут засуджували за саме визнаване соціалістичної віри, коли один із старших радників львівського суду з властивим йому цинічним гумором говорив:

— Що таке соціалізм, я бігме не знаю те лише знаю, що се щось гідне кари.

Подія, про яку говорить ся далі, стала ся при кінці 70-их років минулого віку. Того, хто мені оповідав її, не називаю, — байдуже про його назву. Його оповіданє списую з памяти — може не так кольоритно, як він оповідав сам, та у всьому головному вірно.

II.

Мене завезли сюди зі слідчого арешту в не-
притомнім стані. Я занедужав на тиф,
кілька день раз по раз зголошував ся до лі-
каря, але лікар не задавав собі праці навіть
посмотрити у мене пульс, лише відправляв мене
одним словом:

— Здоров! Нічого йому не хибує!

Я йшов назад до келії і лежав і мучив
ся горячкою, поки не дійшов до того, що вже
не міг рушити ся. Тоді мене, пізно в ночі,
взяли в халабуду і перевезли до тюремного
шпиталю в Бригідках.

Як довго я там лежав у непритомнім
стані, не знаю. Мов крізь сито пригадую собі,
що мені страшенно докучало якесь скрипінє,
немов би по при моє ліжко ненастанно їздив
деревляний, ніколи не мазаний бойківський віз,
або немов би хто з великою силою тупим свер-
лом-лопатнем вертів діру в сухій ялиці. Коли

я троха прийшов до себе, я пізнав, що се був дихавичний хрипіт і сухий кашель мого сусіда, якогось хорого, що лежав на ліжку сусіднім зо мною, відділенім від мого лише вузким проходом.

Найперший ясний спомин: я лежу горілиць, випростуваний, безвладний. У висках іще стукає, аж голова болять. Крізь зажмурені очі чую ледви помітне світло одинокої лампи, що висить на стелі на серед казні. Недалеко мене хрипить ледво дишучи мій сусід. А в тім із кута, десь, як мені здається, з далекої далечини чути грубий, різкий голос:

— Діду Гарасиме!

— А що? — озиваєся мій сусід і на довгу хвилю заходиться страшним кашлем, що хрипить, грає, свище та клекоче в його грудях.

— Але то в вас уже не скрипка в грудях, а цілі органи.

— Христос грає! — каже дід.

— А що ваш сусід? Ще не прийшов до себе?

— Спить.

— Ну, мало-мало бракувало йому.

— Молоде, перемогло. А тобі як?

— Е, що мені. Дідько не візьме.

— Дурний ти! Чи то годить ся самому себе калічити?

— Ви дурні, дїду! Що вам старому! Ненїї, то завіра. А менї трицять і два роки. Жити би хотїло ся. А коли погадаю, що я засуджений на вічність... розумієте, дїду, на вічність і ще й на чотири роки... Га, то по вашому нічого? Ну, вічність, то ще-б наплювати. Але ті чотири роки, що місяць у казнї та в кайданах, а місяць у казенці, та на цегляних ребрах спати, — тут, дїду, чоловік вовком завне. Хоч би й який, а подумає собі: раз мати родила, лїпше раз умерти, нїж отак карати ся.

— А я ще раз кажу: дурний ти! Терпи, коли заслужив! Давнїйше не таке терпіли!

Дїд знов закашляв ся. По хвили, відхлюпавши ся додав:

— Ади, мене дванацять лїт у слїдствї мучили. Очий збавили, і ще на двацять лїт засудили. Не треба й твоєї вічності, бо я їх певно не дожию. А накладати на себе руку — борони мене Боже. Що завинив, то буду терпіти. І ти так.

— Та я не відпираю ся терпіти, — мовив якимсь м'якше далекий голос. — Тільки ті чотири роки і ті цегляні ребра... І знаєте, що ночі на тих цеглах таке снить ся... таке снить ся... Ой, дїду! А вам чи снили ся коли ваші Жиди, що ви їх вирізали?

— Старі ні, лиш малі Жидинята та одна Жидівка. Така розкішна була... І все мені сниться вся в білім, коса розпущена аж до пояса... і все ніби йде до церкви хрестити ся... і всьміхає ся і моргає на мене... За інших мене карають люди, а за неї ще Бог каратиме...

III.

Друге ясне вражінє. Холодна, суха рука шолопає у мене по лиці, потім по шиї й по грудях. Чую її повзанє в полусні, мов повзанє якоїсь обридливої животини, рапавки або гусільниці. Моє тіло стрепенуло ся і я відкриваю очі. І бачу: надомною похилене старече лице — жовте, поморщене як сушене яблуко, до половини обросле довгою, білою як молоко бородою. Та про те нема в тім лиці нічого того, що чинить старечі лица гарними та симпатичними. Широкий рот і грубі, поси́нілі губи страшні, та ще страшнійші очі — зовсім білі, мертві.

Я ще раз стрепенув ся при виді сього лица, освіченого на половицу жовтавим промінем лампи.

— Живий! — буркнув дід поклавши долоню на моїй груді в околиці серця.

Я хочу крикнути, але не можу: з моїх уст іде лише якесь ледво чутне стогнань.

— Спите, паничу? — питає дід.

Я дивлюся на нього не змигаючи. Далі з великим зусилем ледви чутно промовляю:

— Ні.

— Ну, Богу дякувати, що ви живі! Я вже думав, що по вас буде.

І він, увесь тремтячи, знов лягає на своє ліжко і заходиться кашлем.

— Довго я спав? — питаю я.

— Спали! Місяць уже... Між життям і смертю. Вчора доктор уже рукою махнув... Як вам тепер?

— Або я знаю. Здається, нічого не чую.

— Лежіть тихо, не рушайтесь. Дасть Бог, подужаєте.

Він знов кашляє, та в перестанках щось бубонить. Чи молитву, чи до мене щось говорить, не можу розуміти. Сон мене ломить, і я засипаю.

Від тої ночі я почав приходити до себе. Що правда, помалу. Голова боліла ще, тіло було зовсім ослаблене, мене мучили сонні привиди, а особливо слухові галюцинації. Ві сні дїдове кашланє видавалось мені то сотні раз повторюваними вистрілами з карабіна тут же над моїми вухами, то журчанем та хрупостїнем жорен уставлених коло моєї голови, то скрипом дулавої верби серед осіннього вітру. Так

само й інші звуки, що десь колись чути було в нашій келії, приймали для мого хорого слуху страшну, в сто разів прибільшену силу і мучили мене. Та звільна все те улягалося і я почав видимо набирати сили. Тільки лице діда Гарасима лишилося для мене страшним і відразливим; не додавали йому принади ані глибокі зморшки, якими було пооране його чоло, ані дрібно сфалдована темножовта шкіра довкола сліпих очей, ані великі фалди терпіня, що з під очей крутою річкою бігли до кінців його уст і губилися в пралісі його білої бороди. До його лица з тими страшними сліпими очима і з тим страшним, немов гнилим ротом, ротом казкового людоджерця, я не міг ніяк привикнути. Борше вже привик до його голосу, старечого, розбитого голосу, який иноді, коли його дихавичний кашель давав йому на пару годин троха спокою, вмів оповідати багато дечого цікавого.

Дід Гарасим ждав смерті. Він терпів на дихавицю, на безсонницю, на старече вичерпанє сил: його вже не лічили і не оглядали лікарі, раз рішивши, що „з нього нічого не буде“. Кождий сильнійший напад кашлю міг закінчити ся розривом його звапнілої аорти; кождий хвилиний сон міг бути його остатнім моментом. А про те він жив, мов упертий репях держав ся того нужденного життя. Иноді, лежачи тихо, без руху, я цілими годинами

глядів на нього і мені здавало ся, що кілька разів я зловив діда Гарасима на якійсь дивній трівозі. Він цікаво вслухував ся десь у щось, неспокійно рушав са на своїй постелі, буркотав щось і крадькома наставляв вухо в мій бік, немов шпіонив мене, немов ждав чогось. Чим більше я приходив до здоровля, тим частійше я завважував трівожний, неспокійний вираз на дідовім лиці.

— Що вам, діду Гарасиме? — запитав я його раз. — Ви ніби ждете чогось або боїте ся чогось?

— Смерти, паничу. І жду й бою ся.

— Ну, смерти всі ми ждемо, тай бояти ся її нема що, — мовив я.

— Я не того... Що там буде, ніби? То вже божа воля! — бубонів дід.

— Ну, а щож вам таке? Видно по вас, що вас щось ніби гризе.

— Видно по мні? — простогнав дід кашляючи. — Може й гризе, та що робити!

— Може би ліпше сказати кому? Чей би полекшало, — мовив я.

— Ет! — відповів дід і замовк. Я не допитував його більше

IV.

Одного дня недовершений самовбійця, що був засуджений на вічність і ще й на чотири роки, опустив нашу келію: його рани загоїлись на стільки, що його помістили знов у його звичайній казні. Ми лишилися в келії лиш оба з дідом Гарасимом, якого стан тимчасом значно погіршився.

— А що, лиш ми два тут? — важко дишучи, покванно, ледви чутно зі зворушення промовив дід.

— Лиш ми два.

— Господи тобі слава. На силу діждався! Господи... муркотів дід зітхаючи то кашляючи.

— Хиба що? Хиба той вічняк заваджав вам?

— А що мені!...

Дід не договорюючи махнув рукою, а відкашлявшись додав:

-- Не хотіло ся при ньому... Поганий він... Звір'.

— Се ви через те, що він себе хотів зарізати?

— Зарізати? — проскрипів якомсь сердито дід. — Се його не мине! Се нечистий простягає до нього свої лаби. Він його не пустить.

— А за що його засудили?

— То то, бачите! Пять душ зарівав. Тай не в тім річ. Не один тут такий, а ще має Бога в серці. Гріх по людях ходить. Згрішить чоловік тай покутує. Але бувають гріхи... Хоч би отсей... Пана й паню, панича й служницю... А служниця його коханка була, впустила його в ночі не знаючи, чого він хоче. Гадала, що до неї. А там іще панна була: як побачила, почала просити ся. „Все, що хочеш, зроблю для тебе, піду з тобою, слугою тобі буду, лиш даруй житє!“ А він при трупах батька й матери з нею... знаєте.. а потім устав тай угородив їй ніж у саме серце. Ну, має такий чоловік Бога в серці? І то вважайте, ще хлопцем бувши, девятнацять літ! Тому його й не повісили, а засудили на вічність.

Дід лежав майже без духу вишептавши поквапом, уривано отсе оповіданє. Кашель носив його грудьми. Його лице посиніло, корчило ся з болю. Я гадав, що сим разом уже буде по ньому, але ні, віддихав ся.

— А що ж то ще за чотири роки, що йому додали до вічності?

Дід махнув рукою.

— Дурниця. Се вже тут заробив Дозорцю заколов.

На коридорі чути було стук кроків, гомін, якісь далекі крики та брязканє ключів.

— Знов когось сюди ведуть! — з переляком мовив дід надслухуючи.

Кроки й голоси прогомніли. До нашої казні не дали нікого. Дід важко дихав.

— Слухайте, пане, — мовив він, з трудом підводячись до половини на ліжку і обертаючи до мене своє страшне лице. — Я би хотів... я би хотів сказати вам щось...

Але тут його захопив кашель. Він ослаб, упав горілиць на ліжку. Цароксизм був сильний. Видно було, що дід усім зусилем своєї волі боровся з хворобою, судорожно жмучи в жменях простирало, яким був накритий.

— Успокойтеся, діду, — мовив я. — Ви тепер дуже ослаблені. Не говоріть. Пробуйте переспати, може вам полекшає, то тоді скажете.

— Боюсь... сиңку... боюсь, що не дочекаю завтрішнього дня.. а хотів би... ще перед смертю.. кінче...

Але його зусилля були даремні. Пого почало дусити і він простяг ся на ліжку без руху. Лише харчанє свідчило, що житє ще не втекло зі старого тіла. Я довго прислухувався тому харчаню. По якімось часї воно полекшало, віддих зробив ся повільнійший. Дід очевидно спав.

V.

Була північ. Мене збудив знов холодний дотик дідової руки, простягненої з сусідного ліжка.

— Спите, пане?

— Ні, не сплю.

— Слухайте. Я хотів вам... хотів вас...

Він запняв ся, немов не знаючи, з якого боку підійти до річн.

— Я знаю, пане... ви за правду тут... ви против людської кривди повстаєте.. за то вас мучать.. Поки ви тут лежали в непамяти, то доктор із ключником нераз говорили... А я то слухав, тай у мене в серці.. знаєте, так як весною лїд тає... легко так, весело.. І я пригадав собі... давно, давно... знаєте, я вже трицять лїт кримінали витираю... Дванацять лїт у самім слїдстві.. по Росії тягали, дїдько знає, куди. Вже далї забув, як там виглядає на вольнім

світї.. А як зачали говорити за вас., як то ви хочете людям полегкість зробити... кривду зменшити... то в мене раптом...

Він урвав, закашлав ся. Він говорив се все безладно, уривано, раз голоснійше, то знов тихійше, немов борючн ся з невидимою якоюсь силою за кожду жмінку повітря, за кождий хоч троха свободнійший віддих. Для мене сей оборот в думках старого розбійника був зовсім несподіваний, я слухав мовчки. По добрих десятиох мінутах дід Гарасим зачав знов.

— Слухаєте, пане?

— Слухаю.

— Не думайте, що в мене душа з каменя... я також.. Ну, кождий по своєму... А тота Жидівочка — раз у раз мені привизжаєть ся, так таки виразно: хресту просить. Я вже пару разів з попом говорив... признав ся, що в мене є гроші закопані. Каже: дай на церкву. Та мене щось мов за руку тримало. Не надія на те, що вийду на волю і сам покористую ся... Я давно стратив ту надію, ще коли осліп. Аж тепер бачу, що то був якийсь добрий дух. Що церкві з тих гроший? А ви обернете їх на добро для бідних... Бо то не церковні гроші, а з бідних людей зідрані... лихварські... то нехай ідуть на підмогу... як ви запорядите...

Знов настала перерва. Знов дїд, віддихавшись, почав мацати мене рукою, чи я не сплю.

— Говоріть, говоріть! — озвав ся я.

— Ви щось кажете? — запитав він.

Я сказав голоснійше.

— Здаєть ся, не дочуваю. Сам своїх слів не чую. Вуха заступає... Се мабуть смерть моя вже надходить. Слухайтеж. У мене гроші великі — сорок тисяч — самими дукатами... зелізна скринька... безпечно... закопані... Я знаю, ви швидко вийдете на свободу... то зараз не гаючись... не кажіть нікому нічого... зовсім, зовсім у ваші руки... я вже знаю, що ви не пустите марно... і моїй душі буде легше, ніж колиб десять церковів...

Страшений пароксизм кашлю перервав його мову.

— Деж вони сховані? — осьмілив ся я запитати його. Та він мабуть не чув сього питання, бо знов його холодна рука доторкнула ся могого чола.

— Слухаєте?... Зараз за селом... лісок, соснина... кожде вам покаже... через лісок річка тече... над річкою великий камінь... одиндніський... Відтам річка скручує на північ... А ви від каменя стукайте сто кроків на схід, надіблете старий дубовий пенъ на серед поляни... вважайте, дубовий! І під тим пнем..

— Але де се? В котрім селі, в яким повіті?

— Що ви кажете? Не чую! Кажіть голоснійше! — мовив він. У його грудях хрипіло страшенно. Його рука судорожно вхопила

мою руку і почала тягти її до себе. Я звів ся з ліжка й наблизив ся до нього, похилив лице над його головою і крикнув йому над самим вухом :

— У яким селі ?

— Селі ? Селі ? — повторив він ледви дишучи. — Слух...

І обома руками він прихилив мою голову до свого лица. Його великі, тепер зовсім білі, безкровні уста ще порушували ся, немов говорили щось, але голосу не чути було ніякого, ані найменшого шепту. Раптом глибоке зітханє видерло ся з його груди, руки скорчили ся і пустили мою голову, тіло випружило ся, уста від разу посиніли й заціпили ся.

Дід Гарасим сконав не сказавши ані слова більше. Лихварські дукати десь і доси спочивають у своїй безпечній схованці. Мені мабуть не було суджено повернути їх на діло, яке заповняло душу та мрії старого розбійника в остатніх днях його важкого конаня. Та про те вони таки зробили своє, дали йому пільгу в його безпросьвітнім горю.

Львів, у вересні 1902.

34.178

$\phi \frac{I}{\pi - 166}$